

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

***Z badań
nad rolnictwem
społecznie
zrównoważonym
(4)***

nr 59

Warszawa 2007

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

**Z badań
nad rolnictwem
społecznie
zrównoważonym
(4)**

INSTYTUT EKONOMIKI ROLNICTWA
I GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PAŃSTWOWY INSTYTUT BADAWCZY

**Z badań
nad rolnictwem
społecznie
zrównoważonym
(4)**

*Praca zbiorowa pod redakcją naukową
prof. dr. hab. Józefa St. Zegara*

*Autorzy:
mgr Katarzyna Lebiecka
dr Grażyna Niewęglowska
mgr Wioletta Wilk
prof. dr hab. Józef St. Zegar*

EKONOMICZNE I SPOŁECZNE UWARUNKOWANIA
ROZWOJU POLSKIEJ GOSPODARKI ŻYWNOŚCIOWEJ
PO WSTĄPIENIU POLSKI DO UNII EUROPEJSKIEJ

Warszawa 2007

Autorzy publikacji są pracownikami
Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowego Instytutu Badawczego

Pracę zrealizowano w ramach tematu
Miejsce polskiego rolnictwa na globalnym rynku żywnościowym
w zadaniu *Rolnictwo społecznie zrównoważone*

Praca zawiera wyniki badań nad zrównoważeniem rolnictwa indywidualnego w Polsce
oraz uwarunkowaniami tworzonymi dla gospodarstw rolnych przez sieć Natura 2000
i wdrażanie zasady wzajemnej zgodności środowiskowej.

Recenzent
prof. dr hab. Zygmunt Wojtaszek

Opracowanie komputerowe
mgr inż. Bożena Brzostek-Kasprzak

Korekta
Krystyna Mirkowska

Redakcja techniczna
Leszek Ślipski

Projekt okładki
AKME Projekty Sp. z o.o.

ISBN 978-83-60798-01-0

*Instytut Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
00-950 Warszawa, ul. Świętokrzyska 20, skr. poczt. nr 984
tel.: (0 22) 50 54 444
faks: (0 22) 50 54 636
e-mail: dw@ierigz.waw.pl
<http://www.ierigz.waw.pl>*

EGZEMPLARZ BEZPŁATNY

Nakład: 500 egz.

Druk: Dział Wydawnictw IERiGŻ-PIB

Oprawa: UWIPAL

Spis treści

Przedmowa	7
Zrównoważenie indywidualnych gospodarstw rolnych w świetle wybranych kryteriów	9
– <i>prof. dr hab. Józef St. Zegar</i>	
– <i>mgr Wioletta Wilk</i>	
Sieć Natura 2000 a szanse i ograniczenia rozwoju obszarów wiejskich	66
– <i>dr Grażyna Niewęgłowska</i>	
Regulacje prawne i skutki implementacji zasady wzajemnej zgodności środowiskowej w wybranych krajach Unii Europejskiej	93
– <i>mgr Katarzyna Lebiecka</i>	

PRZEDMOWA

W kolejnym raporcie „Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym” (4) zamieszczono trzy opracowania.

W opracowaniu „Zrównoważenie indywidualnych gospodarstw rolnych w świetle wybranych kryteriów” dokonano pierwszego podejścia do rozpoznania stopnia zrównoważenia rolnictwa indywidualnego przez pryzmat zrównoważenia gospodarstw rolnych. W ocenie zrównoważenia gospodarstw rolnych zastosowano pewne kryteria środowiskowo-produkcyjne, dotyczące udziału zbóż, udziału roślin ozimych, uprawianych grup roślin (zmianowania), obsady przeżuwaczy na głównej powierzchni paszowej oraz obsady pogłowia na użytkach rolnych. Ponadto, wyodrębniono grupy gospodarstw rolnych o pewnych cechach mających znaczenie dla oceny zrównoważenia, a mianowicie grupę gospodarstw samozaopatrzeniowych, grupę gospodarstw bezinwentarzowych oraz grupę gospodarstw stosujących płodozmian norfolki, a także grupę gospodarstw rolniczych, za które przyjęto gospodarstwa stanowiące przeważające źródło utrzymania dla rodzin je użytkujących. Badanie tych grup gospodarstw było możliwe dzięki przeprowadzonemu przez Główny Urząd Statystyczny w czerwcu 2005 r. badaniu struktury rolnictwa. Treść tego badania wpłynęła na uwzględnione kryteria środowiskowo-produkcyjne zrównoważenia. Zatem zrównoważenie wyodrębnionych grup gospodarstw rolnych nie jest pełne. Przesądza to, iż ich przydatność w ocenie zrównoważenia rolnictwa indywidualnego – na poziomie kraju i regionów (województw) – jest również ograniczona. Potrzebny dla opisu zrównoważenia rolnictwa zestaw kryteriów – rozważany w ramach OECD czy UE – jest daleko szerszy¹. Niemniej analiza pozwoliła zorientować się w znaczeniu grup gospodarstw spełniających wyróżnione kryteria. Ich poszerzenie, zwłaszcza o nader istotne kryterium nawozowe (bilans nawozowy gospodarstwa), będzie możliwe w oparciu o wyniki badania strukturalnego gospodarstw rolnych, przeprowadzonego w czerwcu br. To poszerzenie – wzbogacenie – zestawu kryteriów środowiskowo-produkcyjnych będzie możliwe w roku przyszłym.

Rozpoznanie wyodrębnionych grup gospodarstw dotyczyło liczebności gospodarstw rolnych tych grup na poziomie kraju i regionów (województw), ich znaczenia pod względem podstawowych charakterystyk rolnictwa oraz kształtowania się średnich wartości podstawowych cech gospodarstw rolnych w tych grupach. Na tym etapie badań ustalono jedynie stan rzeczy, natomiast nie dokonano analizy jego przyczyn.

¹ Zob. np. Communication from the Commission to the Council and the European Parliament. COM(2001) of 20.03.2001 on Statistical Information needed for Indicators to monitor the Integration of Environmental concerns into the Common Agricultural Policy. CEC, Brussels 2001.

W opracowaniu „Sieć Natura 2000 a szanse i ograniczenia rozwoju obszarów wiejskich” zaprezentowano przesłanki i zasady tworzenia tej sieci, zagrożenia i zalecenia dla ochrony poszczególnych typów siedlisk i gatunków zwierząt na obszarach objętych siecią. Sieć ta, jak się przewiduje, może objąć do 17% powierzchni kraju, a więc nie pozostanie bez wpływu na rolnictwo a zwłaszcza na obszary wiejskie. Włączenie danego obszaru do sieci Natura 2000, tworzy bowiem istotne uwarunkowania dla działalności gospodarczej. Z tego powodu w Programie Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013” przewidziano określone płatności. Niemniej tworzy to również pewne szanse dla gospodarstw rolnych i w ogóle miejscowości położonych na obszarach tej sieci. Ocena tych uwarunkowań i szans jest zaprezentowana w opracowaniu jedynie w ujęciu metodycznym. Przewiduje się jej weryfikację empiryczną na bazie danych gospodarstw FADN w drugiej połowie roku i prezentację w jednym z kolejnych raportów.

W opracowaniu „Regulacje prawne i skutki implementacji zasady wzajemnej zgodności środowiskowej w wybranych krajach Unii Europejskiej” dokonano przeglądu regulacji prawnych w zakresie wymagań wynikających z tej zasady w tych krajach. Pod uwagę wzięto następujące kraje: Hiszpanię, Holandię, Niemcy, Polskę, Wielką Brytanię i Włochy. Różnice dotyczą wymogów dobrej kultury rolnej, środowiskowych standardów zarządzania oraz systemu kontroli i sankcji. Podniesiono również zagadnienie kosztów implementacji zasady wzajemnej zgodności. Przed tym problemem polskie rolnictwo dopiero staje.

Warszawa, 13 lipca 2007 r.

Prof. dr hab. Józef St. Zegar
mgr Wioletta Wilk
Instytut Ekonomiki Rolnictwa
i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
Warszawa

ZRÓWNOWAŻENIE INDYWIDUALNYCH GOSPODARSTW ROLNYCH W ŚWIETLE WYBRANYCH KRYTERIÓW

1. Wstęp

Rozwój zrównoważony stanowi podstawowy kierunek działań politycznych od momentu przyjęcia, podczas konferencji w Rio de Janeiro w 1992 roku, Agendy 21. Przewidywanie rozwoju społeczno-gospodarczego (cywilizacyjnego) na tory rozwoju zrównoważonego stanowi konieczność podyktowaną pojemnością środowiska naturalnego oraz troską o przyszłe pokolenia. Nie wszyscy jednak podzielają ten punkt widzenia, jak też taki rozwój przegrywa nadal z realiami ekonomicznymi napędzanymi przez ortodoksję liberalną oraz megatrendami kulturowymi zorientowanymi na doraźne wartości ekonomiczne. Dotyczy to również Polski, pomimo wpisania zasady rozwoju zrównoważonego do ustawy zasadniczej – konstytucji Rzeczypospolitej.

Koncepcja (zasada) rozwoju zrównoważonego odnosi się również do rolnictwa. Co więcej, nie będzie przesadne stwierdzenie, iż w przypadku rolnictwa jest ona nadzwyczaj ważna. Kilka powodów ma szczególne znaczenie w tym zakresie. Po pierwsze, rolnictwo jest głównym użytkownikiem podstawowego zasobu przyrodniczego: gruntów i przestrzeni fizycznej. Po drugie, rolnictwo zajmuje znaczące miejsce w interakcjach rozwoju cywilizacyjnego ze środowiskiem. Po trzecie, rolnictwo – jak dotąd – było wyłączone z administracyjnych oraz ekonomicznych regulacji korzystania ze środowiska naturalnego. Nie ponosi bowiem skutków ujemnych oddziaływań produkcji rolniczej na środowisko, ale też nie otrzymuje wynagrodzenia za skutki dodatnie. Po czwarte, rolnictwo jest ze swojej istoty wielofunkcyjne: wytwarza produkty żywnościowe (zaspokajające pierwszą potrzebę), jak i nieżywnościowe (substytuujące wyczerpywane nieodnawialne zasoby naturalne), zachowuje (konserwuje i chroni) środowisko i krajobraz oraz wnosi znaczący wkład w żywotność obszarów wiejskich. Te funkcje są pełnione przez rolnictwo w niejednakowym zakresie w zależności od modelu rolnictwa wyznaczanego przez dominującą masę gospodarstw rolnych. Problem w tym, iż osiągnięcie postępu w zakresie jednej funkcji

może stać w sprzeczności z poziomem realizacji innej funkcji. Produkcji rolniczej bowiem, nieodłącznie towarzyszą – są sprzężone – zarówno oddziaływania dodatnie, jak i ujemne w stosunku do środowiska. Przewaga tych pierwszych czy tych drugich zależy od stosowanych praktyk rolniczych (technologii). Dotychczasowe doświadczenia wskazują, iż sukcesy w zakresie funkcji produkcyjnej są okupione przez uszczerbek w pełnieniu funkcji środowiskowych.

Rosnące wartościowanie funkcji pozaprodukcyjnych powoduje nowe spojrzenie na funkcje rolnictwa a zatem i cele polityki rolnej. Polityka ta przedstawia zwrotnice w kierunku nowego modelu rolnictwa. W szczególności dotyczy to odchodzenia od wspierania rolnictwa industrialnego na rzecz wspierania rolnictwa zrównoważonego. To przestawianie zwrotnic Wspólnej Polityki Rolnej rozpoczęła reforma Mac Sharry'ego, a zostało intensyfikowane przez Agendę 2000 i następnie reformę 2003 r. W perspektywie następnego okresu planistyczno-budżetowego UE, tj. po 2013 r., można się spodziewać dalszej i to istotnej zmiany na rzecz orientacji na rolnictwo zrównoważone.

Model rolnictwa zrównoważonego jest *in statu nascendi*. Idea i zasadnicze cechy takiego rolnictwa są znane, podobnie jak pewne formalno-prawne wymagania. Jednak uwzględnienie wszystkich cech zrównoważenia praktycznie nie jest możliwe zarówno ze względu na ich liczbę, jak i uwarunkowania (zależności) lokalne – odnoszące się do konkretnego gospodarstwa, nawet pola czy zwierzęcia. To stwarza problemy statystyce, które nie mają dobrych rokowań na ich pokonanie. Możliwe są tu dwa podejścia do określenia kryteriów zrównoważenia a raczej określenia zbioru gospodarstw rolnych bardziej zrównoważonych aniżeli inne. Pierwsze podejście bazuje na enumeracji (wyspecyfikowaniu) cech sprzyjających zrównoważeniu i ustaleniu wartości brzegowych tych cech. Drugie podejście bazuje na ustaleniu cech i ich wartości progowych, których przekroczenie wymaga wykluczenia gospodarstwa ze zbioru gospodarstw zrównoważonych. Zarówno w pierwszym jak i w drugim przypadku można mówić o określonym prawdopodobieństwie a nie o pewności. W masie statystycznej obraz zrównoważenia będzie jednak prawidłowy.

Zrównoważenie można rozpatrywać na różnych poziomach, a mianowicie: gospodarstwa rolnego, lokalnym, regionalnym, sektorowym oraz makroekonomicznym, a nawet globalnym. Potrzeba ujęcia kwestii zrównoważenia na tych poziomach wynika z hierarchicznej struktury podejmowania decyzji w sferze regulacji (polityki) oraz zależności w sferze realnej. Dla każdego z tych poziomów istota zrównoważenia będzie taka sama, natomiast miary – wskaźniki zrównoważenia nie będą tożsame.

*
* *

Prezentowane opracowanie ma na celu dokonanie wstępnej charakterystyki zrównoważenia rolnictwa indywidualnego w Polsce. Materiał faktograficzny stanowią uogólnione dane reprezentacyjnego badania strukturalnego GUS przeprowadzonego w czerwcu 2005 r. na próbie ponad 200 tys. gospodarstw rolnych¹. Charakterystyka dotyczy liczby i wartości wybranych cech gospodarstw rolnych spełniających przyjęte kryteria zrównoważenia. Wyróżniono gospodarstwa spełniające środowiskowo-produkcyjne kryteria zrównoważenia, uzupełnione o kryterium ekonomiczne. Wyodrębniono także grupy specyficzne gospodarstw: „norfolckich”, bezinwentarzowych i samozaopatrzeniowych, które mają istotne znaczenie dla oceny zrównoważenia rolnictwa. W analizie pominięto w zasadzie gospodarstwa ekologiczne, ze względu na ich niewielką liczebność i już dokonaną ich charakterystykę² oraz gospodarstwa rynkowe, których stopień zrównoważenia środowiskowo-produkcyjnego był badany na podstawie gospodarstw prowadzących rachunkowość w systemie FADN³.

Dostępność danych statystycznych przesądziła o doborze kryteriów do oceny zrównoważenia. Nie są one wystarczające dla pełnej oceny zrównoważenia ani rolnictwa ani gospodarstw rolnych. Ta ostatnia wymagałaby zastosowania większej liczby kryteriów. Stąd też nazwanie w pracy wyróżnionej grupy gospodarstw mianem gospodarstw zrównoważonych należy potraktować jako pewną próbę wykorzystania danych statystyki publicznej do oceny zrównoważenia gospodarstw rolnych i rolnictwa indywidualnego. Prezentowane grupy gospodarstw dają przybliżony obraz zrównoważenia gospodarstw, aczkolwiek bez pełnej gamy kolorów.

Liczebność wyróżnionych grup ustalono na poziomie sektora (kraju) oraz w układzie przestrzennym – wojewódzkim. W takim samym ujęciu ustalono znaczenie wyróżnionych grup gospodarstw w całym rolnictwie indywidualnym, biorąc pod uwagę częstość (odsetek) wyróżnionych grup gospodarstw oraz ich

¹ Opis tego badania wraz z ważniejszymi tabelami danych zawiera publikacja: *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r.*, GUS, Warszawa 2006. W niniejszym opracowaniu korzystano głównie z zestawień tabelarycznych wykonanych na potrzeby zadania „Rolnictwo społecznie zrównoważone” Programu Wieloletniego przez Urząd Statystyczny w Olsztynie.

² J. St. Zegar, *Charakterystyka gospodarstw ekologicznych w Polsce*, [w:] *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (2)*, praca zbior. pod red J.St. Zegara, Program Wieloletni 2005-2009, zeszyt nr 30, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

³ W. Wilk, *Gospodarstwa zrównoważone w świetle danych FADN*, [w:] *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (2)*, praca zbior. pod red J.St. Zegara, Program Wieloletni 2005-2009, zeszyt nr 30, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, nr 30.

udział w powierzchni użytków rolnych, powierzchni zasiewów, nakładach pracy (osoby fizyczne i jednostki pełnozatrudnionych oraz nakłady „marginalne”), pogłowie zwierząt gospodarskich (SD), sile ekonomicznej i przeważającym źródle utrzymania. Następnie przedstawiono wartości podstawowych cech wyróżnionych grup gospodarstw oraz zróżnicowanie w tym zakresie na poziomie całego rolnictwa indywidualnego (kraju) oraz w układzie wojewódzkim. Osobno dokonano oglądu zagadnienia zrównoważenia zbiorowości gospodarstw rolniczych, tzn. utrzymujących się głównie z gospodarstwa rolnego. Stopień zrównoważenia tej ostatniej grupy gospodarstw ma decydujące znaczenie dla zrównoważenia rolnictwa. Ta grupa gospodarstw przesądza bowiem o rolnictwie dziś, ale również o rolnictwie w przyszłości. W tej grupie zachodzą podstawowe dla rolnictwa zmiany, z których najważniejszą jest proces polaryzacji – osłabiania i zaniku słabszych oraz umacniania się silniejszych gospodarstw. Gospodarstwa te pogrupowano według spełnienia wyróżnionych kryteriów zrównoważenia oraz grup obszarowych. Pozostałe grupy gospodarstw – nie stanowiące głównego źródła utrzymania rodzin związanych z nimi – podlegają stopniowemu ograniczaniu produkcji, w każdym bądź razie rynkowej, i zanikowi, aczkolwiek jest to proces długotrwały. Całość opracowania zamykają uwagi końcowe wraz z wnioskami.

Na koniec poczynimy uwagę techniczną, a mianowicie tabele zestawiono i rysunki opracowano samodzielnie na podstawie danych przygotowanych specjalnie na potrzeby realizacji zadania „Rolnictwo społecznie zrównoważone” Programu Wieloletniego przez Urząd Statystyczny w Olsztynie. W związku z tym, o ile nie zaznaczono inaczej, nie zamieszczono stosownych adnotacji, dotyczących źródła, pod tabelami i rysunkami.

2. Przyjęte kryteria zrównoważenia gospodarstw rolnych w aspekcie środowiskowo-produkcyjnym

Pojęcie zrównoważonego gospodarowania w rolnictwie oznacza stosowanie praktyk rolniczych nie naruszających równowagi środowiskowej, zapewniających korzyści ekonomiczne oraz sprzyjające rozwojowi społecznemu. W niniejszej pracy wyodrębniona grupa gospodarstw zrównoważonych spełniała określone normy z zakresu środowiskowo-produkcyjnego. Każde z gospodarstw cechujących się wskazaną strukturą upraw oraz obsadą zwierząt w gospodarstwie uznano za przyjazne środowisku.

Za gospodarstwo zrównoważone w aspekcie środowiskowo-produkcyjnym (GZŚP lub zamiennie zrównoważone) uznano to, które spełniało jednocześnie 5 kryteriów, a mianowicie:

- udział zbóż w strukturze zasiewów gruntów ornych (GO) nie przekraczał 66%,
- udział roślin ozimych oraz poplonów w strukturze zasiewów wynosił co najmniej 33%,
- liczba grup roślin uprawianych w gospodarstwie wynosiła co najmniej 3,
- obsada zwierząt trawożernych i koni nie przekraczała 1,5 sztuki dużej (SD) na 1 hektar głównej powierzchni paszowej (GPP)⁴,
- obsada wszystkich zwierząt utrzymywanych w gospodarstwie nie przekraczała 2 sztuk dużych (SD) na 1 hektar użytków rolnych (UR).

Przytoczone kryteria wynikają z przepisów prawnych obowiązujących beneficjentów programów rolnośrodowiskowych⁵ oraz zasad zwykłej dobrej praktyki rolniczej⁶.

Program rolnośrodowiskowy to jedno z działań Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006⁷. Założeniem tego programu jest utrwalenie wzorców zrównoważonej gospodarki rolnej, zwłaszcza na obszarach chronionych i zagrożonych degradacją. Obejmuje on siedem przedsięwzięć rolnośrodowiskowych, zwanych pakietami rolnośrodowiskowymi. Każdy pakiet posiada zestaw kilku ściśle sprecyzowanych wymogów, które wykraczają poza zwykłą dobrą praktykę rolniczą. Za szczególnie istotne a zarazem mierzalne pakiety uznano „Rolnictwo zrównoważone” (kod:S01), polegający na ograniczeniu nawożenia, zbilansowaniu gospodarki nawozami i przestrzeganiu odpowiedniego następstwa roślin, oraz „Ochrona gleb i wód” (kod:K01), polegający na stosowaniu międzyplonów w celu zwiększenia udziału gleb z okrywą roślinną w okresie jesienno-zimowym. Kryteria realizacji poszczególnych pakietów określił zespół ekspertów z zakresu ochrony środowiska oraz rolnictwa (m.in. pracownicy naukowcy z: Instytutu Uprawy Nawożenia i Gleboznawstwa – PIB, Instytutu Ekonomiki Rolnictwa i Gospodarki Żywnościowej – PIB, Instytutu Melioracji i Użytków Zielonych).

Jednym z wymogów pakietu „Rolnictwo zrównoważone” jest określony udział zbóż w strukturze zasiewów gruntów ornych. Wielkość progową określono na maksymalnym poziomie 66% struktury zasiewów. By wyodrębnić grupę

⁴ Miernik ten odnosi się do grupy zwierząt zaliczanych do trawożernych tj. przeżuwaczy (bydło, owce, kozy) i koni, czyli do zwierząt żywionych w systemie wypasowym.

⁵ Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 stycznia 2005 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie szczegółowych warunków i trybu udzielania pomocy finansowej na wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych i poprawy dobrostanu zwierząt objętej planem rozwoju obszarów wiejskich; Dziennik Ustaw Nr 22, poz. 178 i 179.

⁶ *Zwykła Dobra Praktyka Rolnicza*, FAPA, Warszawa 2003.

⁷ *Plan Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006*, MRiRW, Warszawa 2004.

gospodarstw indywidualnych o wskazanym odsetku zbóż, określono gatunki roślin klasyfikujące się do tej grupy roślin tzn. pszenica, żyto, jęczmień, owies, pszenżyto, mieszanki zbożowe, gryka, proso, kukurydza na ziarno, mieszanki zbożowo-strączkowe na ziarno, pozostałe zbożowe. Wskaźnik ten pozwala na częściowe zweryfikowanie stosowanego płodozmianu roślin⁸ w gospodarstwie. Poziom wskaźnika jest tożsamy z przyjętą wielkością w racjonalnym gospodarowaniu oraz w systemie integrowanej produkcji⁹. Przyjmując najprostszy płodozmian charakteryzujący się trzema gatunkami roślin (np. ziemianki, owies, żyto), z rotacją trzyletnią, udział zbóż wynosi 66,6%. Ograniczenie udziału zbóż wynika z faktu, iż rośliny te kwalifikuje się do grupy roślin niekorzystnie wpływających na glebę. Z biologicznego punktu widzenia, optymalny udział zbóż w zasiewach to 50%¹⁰.

Równie istotnym zagadnieniem jest pokrycie gleb roślinnością w okresie zimowym. Jest ono uwzględnione w programach rolnośrodowiskowych w pakiecie „Ochrona gleb i wód”. Założono minimalny próg pokrycia gleb na poziomie 33%. Do grupy tej wliczono poplony ozime i jare, oraz gatunki roślin ozimych (pszenica, jęczmień, pszenżyto, mieszanki zbożowe, mieszanki zbożowo-strączkowe, rzepak i rzepik). Pokrycie gleby roślinnością w okresie zimowym zapobiega ujemnemu oddziaływaniu czynników klimatycznych (opadów, wiatru) na glebę¹¹. Wskazane jest, by powierzchnia zasiewów z roślinami ozimymi była jak największa. Taka organizacja produkcji roślinnej jest wprawdzie możliwa, jednakże rolnicy niechętnie uprawiają w znaczącym stopniu rośliny ozime (powodem jest min. ryzyko związane z wystąpieniem silnych mrozów). Za pożądany udział areалу stale pod okrywą roślinną IUNG-PIB przyjmuje 80%. Proponuje się również tzw. indeks pokrycia gleb w okresie zimy, który wyrażony został relacją powierzchni uprawy ozimin, roślin wieloletnich i międzypłonów do ogólnej powierzchni gruntów orných. Wyższe wartości tego indeksu

⁸ Zmianowanie roślin jest to celowo ustalone następstwo roślin na danym polu, wynikające z warunków przyrodniczych i ekonomicznych. Roślina, po której uprawiamy inną roślinę nazywa się przedplonem, natomiast roślinę uprawianą po niej – rośliną następczą. Zmianowanie dostosowane do danego kompleksu glebowo-uprawowego określone na całą rotację i uwzględniające warunki przyrodnicze i ekonomiczne nazywamy płodozmianem. Zob. W. Ziętara, *Ekonomika i organizacja przedsiębiorstwa rolniczego*, FAPA, Warszawa 1998, s. 109, 113.

⁹ Zasady produkcji integrowanej oraz wyniki przeprowadzonych badań zostały szczegółowo przedstawione w publikacji: E. Majewski, *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju Systemu Integrowanej Produkcji Rolniczej (SIPR) w Polsce*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2002.

¹⁰ W. Ziętara, *Ekonomika i organizacja przedsiębiorstwa rolniczego*, FAPA, Warszawa 1998, s. 109-110.

¹¹ W. Ziętara, *Ekonomika...*, *op. cit.*, s. 110.

informują o mniejszym zagrożeniu wymywania azotanów oraz lepszą ochronę gleb przed erozją¹².

Jako trzeci miernik z zakresu organizacji produkcji roślinnej przyjęto wymóg co najmniej trzech grup uprawianych roślin. To kryterium obliguje beneficjentów działania „Rolnictwo zrównoważone”, realizowanego w programie rolnośrodowiskowym na lata 2007-2013¹³. Miernik ten uznano za bardziej kompleksowy i poprawny w porównaniu z wcześniej używanym – trzy gatunki uprawianych roślin, który nie spełniał swojej roli, ponieważ nie był jednoznacznie interpretowany. Wprawdzie w literaturze fachowej często posługiwano się pojęciem „gatunków roślin”, jednakże nie można tego sformułowania interpretować jako uprawy określonej liczby gatunków z jednej grupy roślin¹⁴. Ocena gospodarstw rolnych na podstawie uprawianych grup roślin pozwala na wytypowanie tych, które cechują się bardziej różnorodną strukturą upraw. By zakwalifikować gospodarstwo do grupy zrównoważonych, niezbędna była uprawa co najmniej trzech grup roślin spośród sześciu poniżej przedstawionych:

1. zboża – pszenica, żyto, jęczmień, owies, pszenżyto, mieszanki zbożowe, gryka, proso, kukurydza na ziarno, mieszanki zbożowo-strączkowe na ziarno, pozostałe zbożowe,
2. motylkowate – strączkowe na ziarno, tj. strączkowe jadalne (w tym: groch, fasola, bób), strączkowe pastewne (w tym: peluszka, wyka, bobik, łubin słodki), strączkowe pastewne na zielonkę, motylkowe pastewne (w tym: seradela, inne motylkowe drobnonasienne) na zielonkę,
3. okopowe – ziemniaki, buraki cukrowe, okopowe pastewne (w tym: buraki pastewne),
4. oleiste (przemysłowe) – rzepak i rzepik, inne oleiste (w tym: słonecznik na ziarno, soja, len oleisty),
5. trawy na gruntach ornych (także ich mieszanki z motylkowatymi) – trawy polowe na zielonkę,
6. pozostałe – inne gatunki nie zakwalifikowane do powyżej wymienionych grup.

Poza kwestiami związanymi z prowadzoną produkcją roślinną, istotna jest relacja pomiędzy produkcją roślinną i zwierzęcą na poziomie gospodarstwa rolnego. Stosowany płodozmian powinien zapewniać zbilansowanie pasz wła-

¹² S. Krasowicz, *Cechy rolnictwa zrównoważonego*, [w:] *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, praca zbior. pod red. J. St. Zegara, Program Wieloletni 2005-2009, zeszyt 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 31-34.

¹³ *Program rolnośrodowiskowy, projekt*, MRiRW, Warszawa, grudzień 2006.

¹⁴ Zob. *Kodeks dobrej praktyki rolniczej*, FAPA, Warszawa 2002, s. 20; E. Majewski, *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju Systemu Integrowanej Produkcji Rolniczej (SIPR) w Polsce*, Wyd. SGGW, Warszawa 2002, s. 81.

snych, uwzględniać zapotrzebowanie zwierząt, tym samym możliwość produkcji pasz na użytkach zielonych i gruntach ornych¹⁵. Stąd też jednym z wymogów stawianych beneficjentom realizującym pakiet „Rolnictwo zrównoważone” jest przestrzeganie wskazanej obsady zwierząt na głównej powierzchni paszowej. Maksymalna dozwolona obsada to 1,5 sztuki dużej zwierząt przeżuujących na 1 ha głównej powierzchni paszowej. By określić tę relację w badanych gospodarstwach, posłużono się współczynnikami przeliczeniowymi uwzględnionymi w programie rolnośrodowiskowym, w celu określenia liczby sztuk dużych zwierząt przeżuujących, wychodząc z liczby sztuk fizycznych poszczególnych zwierząt z grup tj. bydło, konie, owce, kozy. Główna powierzchnia paszowa to użytki zielone i grunty orne z uprawą roślin pastewnych na paszę w plonie głównym. W badaniach uwzględniono również powierzchnię pod burakami cukrowymi, by nie wyeliminować gospodarstw, które przeznaczają liście buraków cukrowych na pasze (kiszonki) dla zwierząt.

Wymogiem udziału gospodarstwa w działaniach rolnośrodowiskowych jest spełnienie ogólnych warunków przystąpienia do programu. Obowiązującym zbiorem norm organizacyjno-produkcyjnych, obowiązków i zakazów są zasady zwykłej dobrej praktyki rolniczej. Wynikają one z przepisów prawa ochrony środowiska. Rolnicy będący beneficjentami programu, muszą je przestrzegać na terenie całego gospodarstwa rolnego (nie wyłączając działek, na których nie są realizowane działania rolnośrodowiskowe). W zakresie ZDPR są uwzględnione zasady dotyczące stosowania i przechowywania nawozów. Zbiór ten wskazuje również maksymalną dozwoloną obsadę zwierząt w gospodarstwie na poziomie 2 sztuk dużych na 1 ha użytków rolnych, co jest odpowiednikiem dozwolonej dawki azotu pochodzenia naturalnego w wysokości 170 kg na 1 ha użytków rolnych. Relacja obsady zwierząt gospodarskich do powierzchni użytków rolnych informuje o maksymalnym obciążeniu nawozami naturalnymi pod względem środowiskowym. Podstawą wyodrębnienia tego wskaźnika i uwzględnienia jego w zbiorze ZDPR była tzw. Dyrektywa Azotanowa (91/676/EEC), która określa maksymalną obsadę zwierząt, na podstawie ilości azotu zawartego w ich odchodach (nawozach naturalnych)¹⁶. Każdy kraj indywidualnie był zobowiązany do określenia odpowiednika 170 kg wyrażonego w sztukach dużych zwierząt¹⁷.

¹⁵ *Kodeks dobrej praktyki rolniczej*, FAPA, Warszawa 2002, s. 20.

¹⁶ J. Kuś, *Oddziaływanie dobrej praktyki Rolniczej na gospodarstwo rolne*, [w:] *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (3)*, praca zbior. pod red. J. St. Zegara, Program Wieloletni 2005-2009, zeszyt 52, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 29, a także J. Kopiński, A. Madej, *Ilość azotu dostarczanego w nawozach naturalnych w zależności od obsady zwierząt*, [w:] *Nawozy i nawożenie Nr 4 (29) Rok VIII*, pod red. M. Fotymy, Zeszyt 4/2006, IUNG-PIB, Puławy 2006.

¹⁷ „Roczna dawka nawozu naturalnego nie może zawierać więcej niż 170 kg azotu w czystym składniku na 1 ha użytków rolnych. Oznacz to, że zalecana ze względów środowiskowych ob-

W Polsce jako równoważnik określono przedział 1,5-2 SD. Literatura prezentuje słuszność przyjęcia zarówno wielkości 1,5 SD/1 ha UR, jak i 2 SD/1 ha UR¹⁸. W niniejszym opracowaniu przyjęto górną granicę, proponowaną w ZDPR. Uwzględniając w badaniach ten wskaźnik, jako kryterium zrównoważenia gospodarstwa rolnego, obsada zwierząt jest poddawana ocenie z ekologicznego punktu widzenia. Poprzez wykorzystywanie odchodów zwierzęcych w nawożeniu, dokładniej przez wzbogacanie zasobów substancji organicznej w glebie, zaznacza się pozytywne oddziaływanie produkcji zwierzęcej na środowisko przyrodnicze. Jednakże zbyt intensywna produkcja zwierzęca może powodować potencjalne zagrożenia ekologiczne (np. emisja amoniaku, zanieczyszczenie wód gruntowych). Środowiskowe ograniczenia produkcji zwierzęcej dotyczą obsady zwierząt w gospodarstwie rolnym¹⁹.

W niniejszej pracy posłużono się pięcioma wymogami do identyfikacji i zbadania gospodarstw zrównoważonych. Wybrano te kryteria spośród szerokiego zbioru kompleksowo oceniającego zrównoważenie na poziomie gospodarstwa rolnego, które były możliwe do zweryfikowania i obliczenia na podstawie istniejących masowych statystyk tj. bazy danych GUS (badanie strukturalne). Był to jednocześnie warunek ograniczający prowadzenie badań w kompleksowym zakresie. Wiele istotnych cech organizacyjno-produkcyjnych świadczących o poziomie zrównoważenia gospodarstw nie jest uwzględniona w badaniach GUS. Niemożliwe było zweryfikowanie spełniania zasad dobrej kultury rolnej, czy też w szerszym zakresie zasad zwykłej dobrej praktyki rolniczej. Informacje dostępne oraz istotne w aspekcie zrównoważenia gospodarstwa rolnego, zostały uwzględnione w badaniach.

Wskaźniki i mierniki, którymi posłużono się w badaniach niosą duży ładunek informacji, ale jednocześnie wymagają dalszego sprecyzowania i uszczegółowienia.

Dwa kryteria dotyczyły struktury zasiewów, tj. udział zbóż i roślin ozimych. Niezbędne jest zweryfikowanie możliwości łączenia tych dwóch warunków na poziomie gospodarstwa. Znając obecny stan zasiewów w Polsce, należy

sada zwierząt powinna wynosić nie więcej niż 2 duże jednostki przeliczeniowe (DJP, krowa o wadze 500 kg – 1 DJP) na 1 ha użytków rolnych". (Zwykła dobra praktyka rolnicza, FAPA, Warszawa 2003, s. 15).

¹⁸ Zob. np. H. Jankowska-Huflejt, *Wykorzystanie nawozów gospodarskich na użytkach zielonych zgodnie z wymogami Wspólnej Polityki Rolnej*, [w:] „Wieś Jutra” Warszawa 2005, nr 3 (80), s. 47 (do 2 SD); *Kodeks dobrej praktyki rolniczej*”, FAPA, Warszawa 2002, s. 20 oraz E. Majewski, *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju Systemu Integrowanej Produkcji Rolniczej (SIPR) w Polsce*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2002, s. 113 (do 1,5 SD).

¹⁹ E. Majewski, *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju Systemu Integrowanej Produkcji Rolniczej (SIPR) w Polsce*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2002, s. 113.

podkreślić, że większość upraw ozimych należy do grupy zbóż. Stąd też często wiele gospodarstw, które spełnia jedno kryterium, nie spełnia natomiast kolejnego. Merytorycznie zasadne jest ich łączenie.

Badając pokrycie gleby w okresie zimowym uwzględniono rośliny ozime oraz poplony, pomijając trawy na gruntach ornym, których udział w strukturze zasiewów jest znikomy.

Poza kryteriami dotyczącymi struktury zasiewów (tj. udział zbóż, udział ozimin), klasyfikowano gospodarstwa według liczby uprawianych grup roślin. Te trzy warunki miały na celu weryfikację stosowanego zmianowania w gospodarstwie. Jednakże z powodu braku informacji o poszczególnych działkach rolnych i ich zasiewach, nie można mieć zupełnej pewności, że we wszystkich gospodarstwach przestrzegano następstwa roślin. Jednakże bogata struktura upraw może być jednym z powodów, by twierdzić z dużym prawdopodobieństwem, że właśnie w tych gospodarstwach stosowano płodozmian.

Przyjęte kryteria nie wyczerpują problematyki oceny zrównoważenia gospodarstw rolnych. Wybrane kryteria zrównoważenia pozwoliły jednak wyodrębnić gospodarstwa bardziej przyjazne środowisku, we wskazanym zakresie środowiskowo-produkcyjnym.

W pracy wyodrębniono i poddano analizie również gospodarstwa stosujące płodozmian norfolcki²⁰. Polega on na podziale terenu uprawnego na cztery pola i uprawie na nich gatunków lub grupy roślin w czteroletniej rotacji. Klasyczna czteropolówka powstała w Anglii w XVIII wieku, obejmowała rośliny okopowe, zboża jare, rośliny motylkowe oraz zboża ozime. Stopniowo rozprzestrzeniła się w Europie zastępując dawne systemy uprawy²¹. System norfolcki, zwany inaczej czteropolówką i uznawany za właściwy płodozmian, jest jednocześnie tym płodozmianem, który prowadzi do podnoszenia urodzajności gleby. Jego struktura uwzględnia 50% zbóż, 25% roślin strukturotwórczych (strączkowe, pastewne) oraz 25% okopowych²². „*Stanem idealnym byłoby stosowanie płodozmianu norfolckiego (...) gwarantującego uprawę zbóż po dobrych przedplonach tj. po roślinach niezbożowych*”²³. Zapewnienie trwałej żyzności gleby

²⁰ Dezydery Chłapowski (ur. XVII w.) wprowadził czteropolowy płodozmian norfolcki, w miejsce stosowanej dotąd trójpolówki, tym samym rozszerzył uprawę o gatunki roślin motylkowych. Wcześniej przebywał w Anglii, m.in. w Holkham w hrabstwie Norfolk, gdzie zapoznał się metodą upraw w płodozmianie czteropolowym, stąd też od nazwy hrabstwa powstała polska nazwa „norfolcki”.

²¹ <http://pl.wikipedia.org/>.

²² W. Ziętara, *Ekonomia i organizacja przedsiębiorstwa rolniczego*, FAPA, Warszawa 1998, s. 109.

²³ S. Krasowicz, *Cechy rolnictwa zrównoważonego*, [w:] *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, praca zbiorowa pod red. Zegar J.S., Program Wieloletni 2005-2009, zeszyt 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 30.

stanowi jedną z głównych cech rolnictwa zrównoważonego na poziomie gospodarstwa rolnego. By utrzymać właściwości gleby niezbędne jest stosowanie wielostronnych płodozmianów z udziałem roślin motylkowych oraz poplonów na zielony nawóz. Jest to jednocześnie uzasadnienie potrzeby rozważań nt. systemu norfolkiego.

Na potrzeby niniejszej pracy, ustalono strukturę roślin zbliżoną do wskazanej w płodozmianie norfolkim. Założone różnice (przedstawione poniżej) były celowe, ponieważ obecne warunki produkcyjne rolnictwa, pozwalają uznać maksymalnie 60-procentowy udział zbóż za stosowny. Badaną grupę gospodarstw wyodrębniono na podstawie następujących założeń:

- zasiewy na gruntach ornych – 100%,
- maksymalnie 60% zbóż – gatunki: pszenica, żyto, jęczmień, owies, pszenżyto, mieszanki zbożowe, gryka, proso, kukurydza na ziarno, mieszanki zbożowo-strączkowe na ziarno, pozostałe zbożowe,
- minimalnie 20% strączkowe, pastewne – gatunki: strączkowe na ziarno, tj. strączkowe jadalne (w tym: groch, fasola, bób), strączkowe pastewne (w tym: peluszką, wyka, bobik, łubin słodki), strączkowe pastewne na zielonkę, motylkowe pastewne (w tym: seradela, inne motylkowe drobnonasienne) na zielonkę, trawy polowe na zielonkę, inne pastewne na gruntach ornych na zielonkę,
- maksymalnie 20% okopowe i inne gatunki: okopowe – ziemniaki, buraki cukrowe, okopowe pastewne (w tym: buraki pastewne), oleiste (przemysłowe) – rzepak i rzepik, inne oleiste (w tym: słonecznik na ziarno, soja, len oleisty), pozostałe przemysłowe, warzywa i truskawki gruntowe w płodozmianie z uprawami rolnymi, kukurydza na zielonkę, pozostałe gatunki nie zakwalifikowane do powyżej wymienionych grup.

Gospodarstwa, które cechowały się taką strukturą zasiewów uznano za „gospodarstwa norfolskie”.

Kryterium wyodrębnienia gospodarstw bezinwentarzowych jest brak zwierząt hodowlanych w gospodarstwie rolnym, natomiast kryterium gospodarstw samozaopatrzeniowych ustalono poprzez udział produktów spożywanych w gospodarstwie w produkcji końcowej na poziomie powyżej 50%.

3. Rozmieszczenie gospodarstw spełniających wybrane kryteria zrównoważenia

Jedną z cech charakterystycznych polskiego rolnictwa jest rozdrobnienie agrarne co znajduje wyraz w dużej liczbie małych gospodarstw rolnych. To rozdrobnienie nie sprzyja zrównoważeniu gospodarstw rolnych, w szczególności nie stwarza wystarczających podstaw do zapewnienia utrzymania rodzinie rol-

niczej, powoduje znaczący odsetek gospodarstw orientujących swoją działalność nie na rynek, lecz na własne potrzeby (spożycie naturalne), eliminuje zasadność chowu zwierząt gospodarskich.

Najpierw zorientujemy się w liczebności gospodarstw spełniających pięć kryteriów zrównoważenia środowiskowo-produkcyjnego (gospodarstwa te będziemy w skrócie określać jako zrównoważone), gospodarstw stosujących płodzmian norfolki (w skrócie: „norfolskie”), bezinwentarzowych i samozaopatrzeniowych. Wyróżnione grupy gospodarstw nie są rozdzielne, a przeciwnie zachodzą na siebie (tab. 1).

Tabela 1. Krzyżowanie się liczebności wyróżnionych grup gospodarstw (proc.)

Wyszczególnienie	Ogółem	Zrównoważone	Norfolskie	Bezinwentarzowe	Samozaopatrzeniowe
Ogółem	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
Zrównoważone	1,6	100,0	10,0	0,6	1,4
Norfolskie	2,1	12,9	100,0	0,4	2,3
Bezinwentarzowe	37,4	14,4	7,0	100,0	37,4
Samozaopatrzeniowe	41,0	35,7	44,6	41,1	100

Tabela 2. Liczba gospodarstw indywidualnych według wyróżnionych grup i województw (tys.)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa indywidualne				
	ogółem	zrównoważone	norfolskie	bezinwentarzowe	samozaopatrzeniowe
Polska	2 472,8	40,1	51,6	925,6	1 015,0
Dolnośląskie	115,3	1,8	0,1	58,7	44,0
Kujawsko-pomorskie	101,1	2,7	1,2	31,4	28,9
Lubelskie	279,4	5,8	3,0	104,3	93,5
Lubuskie	45,1	0,4	0,1	21,0	21,0
Łódzkie	182,0	1,3	1,4	58,1	52,6
Małopolskie	312,7	6,0	17,6	107,2	186,8
Mazowieckie	317,5	2,2	4,6	128,7	80,0
Opolskie	59,9	1,0	0,0	21,4	25,1
Podkarpackie	273,4	11,0	7,1	92,2	179,4
Podlaskie	110,3	0,6	4,7	36,6	29,3
Pomorskie	62,7	0,8	1,3	24,1	23,8
Śląskie	185,5	1,0	3,1	90,5	103,1
Świętokrzyskie	132,1	2,6	2,7	41,5	51,8
Warmińsko-mazurskie	63,1	0,7	3,5	23,2	23,5
Wielkopolskie	177,9	1,6	0,8	57,8	50,4
Zachodniopomorskie	54,9	0,5	0,4	28,9	21,9

Liczbę indywidualnych gospodarstw rolnych według wyróżnionych grup i województw przytoczono w tabeli 2. W analizie pominięto gospodarstwa eko-

logiczne, których liczba jest, jak dotąd, symboliczna (w 2005 r. – 4 tys. gospodarstw ekologicznych, obecnie około 8 tys.). Gospodarstwa te koncentrują się w województwach o znaczącej liczebności gospodarstw indywidualnych oraz atrakcyjnych pod względem przyrodniczym. Na cztery województwa: małopolskie (725 gospodarstw ekologicznych), świętokrzyskie (543), lubelskie (480) i podkarpackie (429) przypada 54% gospodarstw ekologicznych. Charakterystykę tych gospodarstw zamieszczono we wcześniejszym raporcie²⁴.

Dane tabeli 2 potwierdzają supozycję o skutkach rozdrobnienia agrarnego. Liczba gospodarstw zorientowanych na samozaopatrzenie – tj. przeznaczających na spożycie naturalne rodziny ponad połowę produkcji – sięga nieco ponad milion gospodarstw (41,0% ogółu gospodarstw indywidualnych prowadzących działalność rolniczą). Pokażna jest również liczba gospodarstw bezinwentarzowych, która przekracza 900 tys. (37,4%). Wskazuje to na istotne zmiany w organizacji produkcji rolniczej. W niebyt odchodzi tzw. „krowa-żywicielka” – coraz więcej gospodarstw zaprzestaje w ogóle utrzymywania zwierząt inwentarskich. Dużą rolę odgrywają tu przede wszystkim czynniki ekonomiczne – nieopłacalność chowu na małą skalę – ale też uciążliwość czy konieczność codziennego dozoru i poświęcania czasu – związania się stałymi czynnościami gospodarskimi. Liczba gospodarstw „norfolkskich” oraz zrównoważonych wynosi odpowiednio 51,6 i 40,1 tys., tj. 2,1 i 1,6% ogółu gospodarstw. Odsetki są wprawdzie niewielkie, jednak w liczbach absolutnych są to całkiem okazałe wielkości.

Gospodarstwa samozaopatrzeniowe najliczniej występują w regionach rozdrobnionego rolnictwa: podkarpackim i małopolskim. W tych województwach jest aż 366 tys. gospodarstw samozaopatrzeniowych, tj. 36% ogółu takich gospodarstw. A jeśli dołączyć województwo śląskie, to powyższe liczby sięgną odpowiednio 470 tys. i 46%.

Gospodarstwa bezinwentarzowe są nieco bardziej równomiernie rozmieszczone w układzie regionalnym. Nieco inaczej plasują się województwa pod względem liczebności takich gospodarstw. Na trzy województwa plasujące się na czołowych pozycjach w tym względzie: mazowieckie, małopolskie i lubelskie przypada 340 tys. gospodarstw bezinwentarzowych, tj. prawie 37% ogółu takich gospodarstw.

W odniesieniu do gospodarstw „norfolkskich” zwraca uwagę ich skupienie w województwie małopolskim – aż 34% takich gospodarstw. Na przeciwnym biegunie znajdują się województwa „popegeerowskie”, w których liczba takich gospodarstw jest znikoma.

²⁴ Praca zbior. pod red. J.St. Zegara, *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (2), Program Wieloletni 2005-2006, zeszyt 30, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.*

Gospodarstwa spełniające środowiskowo-produkcyjne kryteria zrównoważenia (tj. gospodarstwa określone mianem zrównoważonych) są bardziej równomiernie rozmieszczone w układzie regionalnym, aczkolwiek dominuje tu województwo podkarpackie, na które przypada 28% takich gospodarstw.

Liczba gospodarstw indywidualnych znacząco się różni między województwami z oczywistych powodów (wielkość użytków rolnych, struktura obszarowa). Wobec tego nie od rzeczy będzie odnieść liczebność wyróżnionych grup gospodarstw do ogólnej liczby gospodarstw w poszczególnych województwach. Gospodarstwa samozaopatrzeniowe dominują (>50% ogółu gospodarstw) w województwach rozdrobnionego rolnictwa: podkarpackim, małopolskim i śląskim. Najmniejszy natomiast udział takich gospodarstw (25-29%) jest w województwach o stosunkowo lepszym rolnictwie chłopskim (rodzinnym) lub mniej rozwiniętym pozarolniczym rynku pracy i możliwościach dojazdu do pracy. W pierwszej grupie plasuje się województwo wielkopolskie, kujawsko-pomorskie i łódzkie, w drugiej natomiast województwo podlaskie. W tej grupie znajduje się także województwo mazowieckie.

Gospodarstwa bezinwentarzowe bezsprzecznie dominują w województwie zachodniopomorskim i dolnośląskim. Ich odsetek jest również pokaźny w pozostałych województwach „popegeerowskich”. Odsetek ten nie spada jednak w żadnym z województw poniżej 30%.

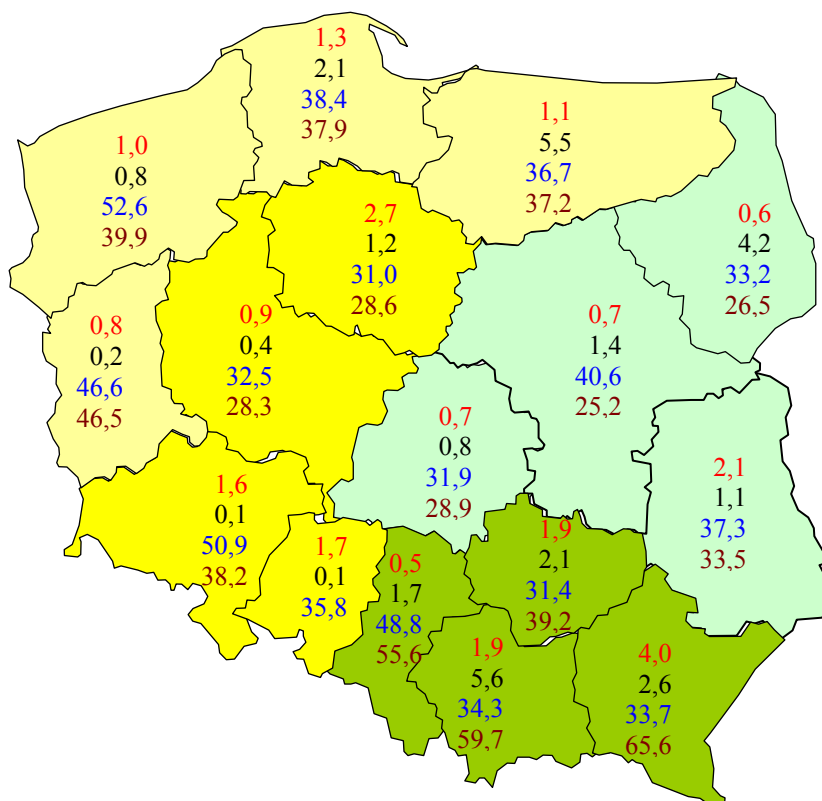
Odsetek gospodarstw „norfolkskich” najwyższy jest w znacząco odmiennych województwach jak małopolskie, warmińsko-mazurskie i podlaskie. Podobnie jest w przypadku znikomego odsetka gospodarstw „norfolkskich”, co dotyczy takich województw jak dolnośląskie, lubuskie i zachodniopomorskie oraz śląskie, podlaskie, mazowieckie, łódzkie i wielkopolskie.

W tabeli 2 i na mapie 1 przedstawiono rozmieszczenie liczebności gospodarstw zrównoważonych, co w danym wypadku oznacza, iż spełniają one jednocześnie pięć kryteriów środowiskowo-produkcyjnych. Poszczególne kryteria są spełniane przez różną liczbę gospodarstw. Najłatwiejsze do spełnienia okazało się kryterium obsady zwierząt na jednostkę powierzchni użytków rolnych, gdyż tylko w 3% gospodarstw obsada przekroczyła 2 SD, co oznacza, że nawożenie naturalne w tych gospodarstwach przekraczało 170 kilogramów azotu na 1 ha UR. Może to wskazywać na niespełnienie wymogu Dyrektywy Azotanowej przez około 60 tys. gospodarstw, utrzymujących 15% pogłowia zwierząt (SD), w tym 6% pogłowia bydła oraz 16% trzody chlewnej.

Gospodarstwa nie spełniające kryterium SD/UR są relatywnie mniejsze pod względem obszaru. Część z nich posiada jedynie ośrodek gospodarczy czy też niewielką powierzchnię użytków rolnych i znaczący inwentarz, w szczególności trzodę chlewną i drób. W związku z powyższym, gospodarstwa te cecho-

wały się znacznie większą obsadą zwierząt gospodarskich. Gospodarstwa nie posiadające użytków rolnych, a jednocześnie wyróżniające się wysoką obsadą zwierząt stanowią niewątpliwie zagrożenie dla środowiska. Praktycznie bowiem nie istnieje obrót nawozami naturalnymi (rynkowy i w ramach współpracy międzysąsiedzkiej). A to oznacza punktowe zagrożenia środowiska, spowodowane nadmierną produkcją azotu w 3% gospodarstw rolnych, o intensywnej produkcji zwierzęcej. Jednocześnie gospodarstwa te są silniejsze ekonomicznie (tab. 3).

Mapa 1. Odsetek gospodarstw^a zrównoważonych, norfolkskich, bezinwentarzowych, oraz samozaopatrzeniowych w poszczególnych województwach oraz według makroregionów FADN

Makroregiony według FADN:

I – Pomorze i Mazury
II – Wielkopolska i Śląsk
III – Mazowsze i Podlasie
IV – Małopolska i Pogórze

Grupy gospodarstw (w proc.):

Gospodarstwa zrównoważone
Gospodarstwa norfolkskie
Gospodarstwa bezinwentarzowe
Gospodarstwa samozaopatrzeniowe

^a zaznaczone udziały poszczególnych grup gospodarstw nie mogą być sumowane. Są to zbiory nierozdzielne

Tabela 3. Wybrane cechy gospodarstw indywidualnych ogółem, gospodarstw spełniających i nie spełniających kryterium SD/UR (wymogi Dyrektywy Azotanowej)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa indywidualne		
	Ogółem	≤ 2 SD/UR	>2 SD/UR
Liczebność gospodarstw (tys.)	2 472,8	2 410,1	62,7
Powierzchnia ogólna gospodarstwa (ha)	6,3	6,3	4,8
Powierzchnia UR gospodarstwa (ha)	5,5	5,5	4,1
- grunty orne w użytkach rolnych (proc.)	76	76	80
w tym: zasiewy (proc.)	95	95	99
- trwałe użytki zielone w użytkach rolnych (proc.)	21	21	18
Udział gospodarstw poniżej 1 ha w grupie (proc.)	32	31	57
Liczba pełnozatrudnionych (JPZ)	0,9	0,9	1,1
Pogłowie zwierząt na gospodarstwo (SD)	2,9	2,5	17,8
Udział pogłowia zwierząt w grupie (proc.)	100	85	15
Udział bydła w grupie (proc.)	100	94	6
Udział trzody chlewnej w grupie (proc.)	100	84	16
Udział gospodarstw rolniczych ^a w grupie (proc.)	27	27	31
Wielkość ekonomiczna gospodarstwa (ESU)	3,3	3,2	8,7

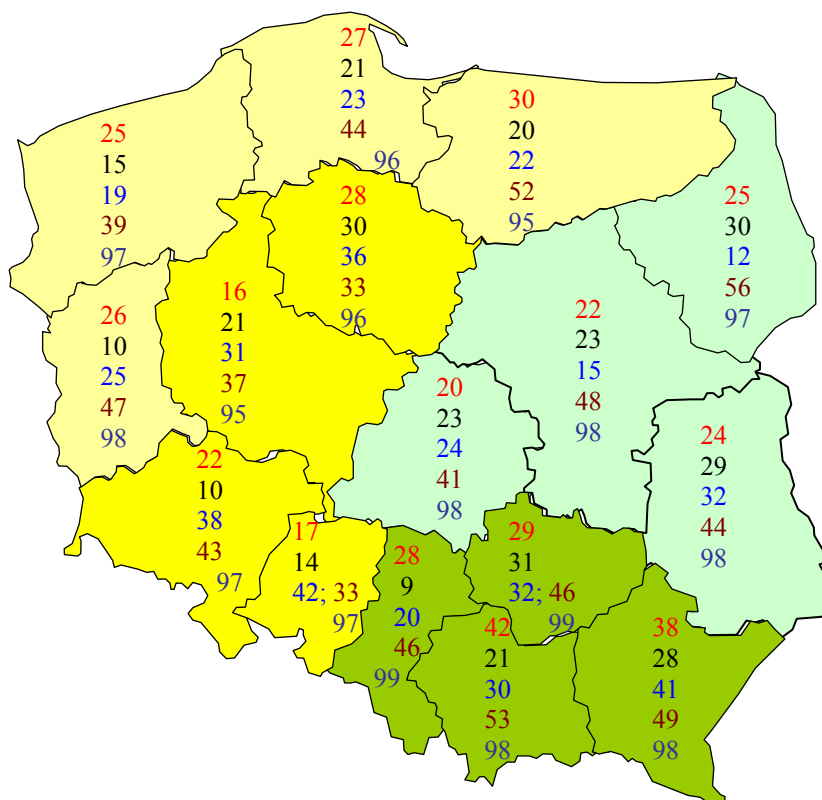
^a gospodarstwa o przeważającym dochodzie z działalności rolniczej

Kryterium obsady przeżuwaczy, oznaczające produkcję pasz w ilości pokrywającej zapotrzebowanie zwierząt przeżuwających, spełniało 46% gospodarstw indywidualnych. Ponieważ gospodarstwa bezinwentarzowe, stanowiące 37% ogółu gospodarstw indywidualnych, niejako *ex definitione* spełniają to kryterium, to spośród gospodarstw z inwentarzem żywym kryterium to spełniało około 210 tys. gospodarstw (około 14%). Pozostałe gospodarstwa utrzymujące zwierzęta posiłkowały się dodatkowo paszami z zakupu. Kryterium ozimin spełniało 28% gospodarstw, a kryterium zbóż 27%. Najmniej gospodarstw, bo zaledwie 22% spełniało kryterium grup roślin (zmianowania).

Grupy gospodarstw spełniające wyróżnione kryteria środowiskowo-produkcyjne zrównoważenia nie są rozdzielne z oczywistych względów. Różnią się znacząco tak pod względem liczebności, jak i spełniania wyróżnionych kryteriów. Na przykład gospodarstwa zrównoważone stanowią 5,9% gospodarstw spełniających kryterium udziału zbóż, 7,2% gospodarstw spełniających kryterium grup roślin, 5,8% gospodarstw spełniających kryterium ozimin, 3,6% gospodarstw spełniających kryterium SD/GPP oraz zaledwie 1,7% gospodarstw spełniających kryterium SD/UR.

W zakresie częstości spełniania poszczególnych kryteriów, między województwami występują znaczące różnice.

Mapa 2 : Odsetek gospodarstw spełniających poszczególne kryteria według województw

Makroregiony według FADN:

I – Pomorze i Mazury
II – Wielkopolska i Śląsk
III – Mazowsze i Podlasie
IV – Małopolska i Pogórze

Kryteria zrównowazenia:

Udział zbóż – max. 66%
Grupy roślin – min. 3
Udział ozimin – 33%
Obsada przeżuwaczy SD/GPP – max. 1,5
Obsada zwierząt wszystkich SD/UR – max. 2

4. Wyróżnione grupy gospodarstw na tle ogółu gospodarstw indywidualnych

Znaczenie wyróżnionych grup gospodarstw rolnych rozważymy w układzie kraju oraz regionów. Ze względu na dostępność danych ograniczymy się jedynie do znaczenia w kontekście zasobów ziemi, nakładów pracy, pogłowia zwierząt, siły ekonomicznej oraz źródeł utrzymania. Zrozumiałe, iż nie wyczerpuje to możliwego zestawu wskaźników opisujących znaczenie wyróżnionych grup gospodarstw w rolnictwie indywidualnym a zwłaszcza w gospodarstwie społecznym. Za miarę znaczenia przyjęto udział wyróżnionych grup gospo-

darstw w całym rolnictwie indywidualnym w zakresie wymienionych kategorii ekonomicznych.

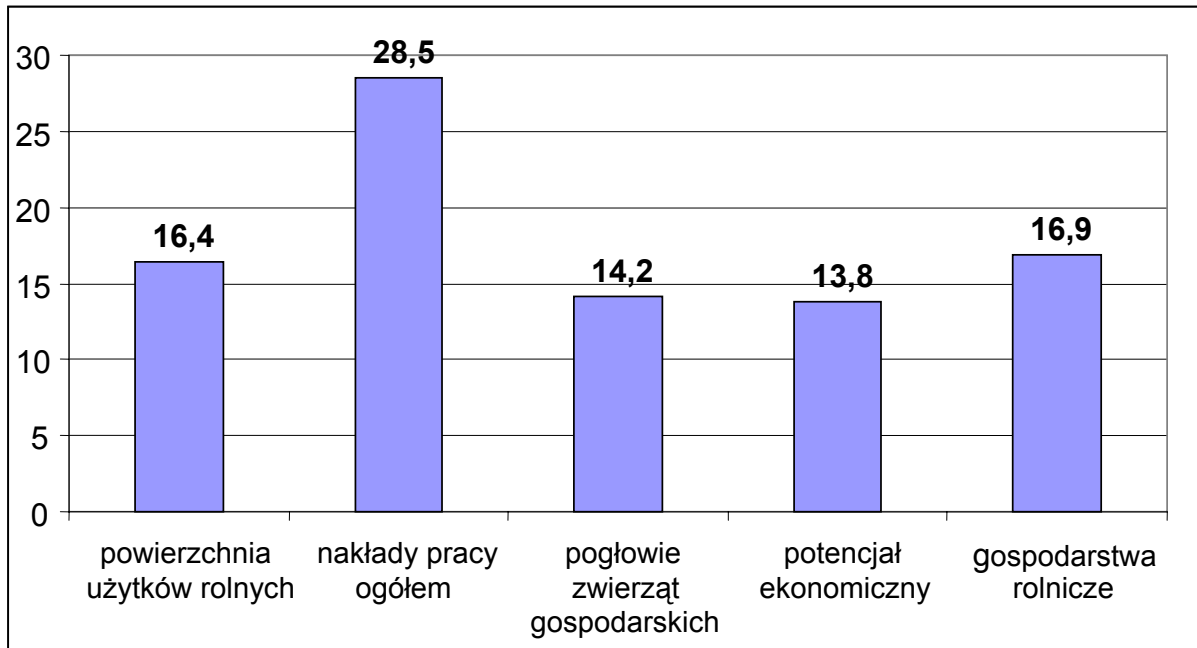
Tabela 4. Gospodarstwa indywidualne według wyróżnionych grup – wybrane dane

Wyszczególnienie	Gospodarstwa indywidualne				
	ogółem	zrównoważone	norfolckie	bezinwentarżowe	samozaopatrzeniowe
Użytki rolne (tys. ha)	13 605,8	509,2	390,4	2 859,7	2 228,7
Zasiewy (tys. ha)	9 843,4	437,3	292,2	1 879,4	1 313,6
Nakłady pracy (tys. JPZ ^a)	2 246,9	59,0	73,5	355,6	640,8
- rodziny (tys. JPZ)	2 146,7	55,3	72,1	314,2	630,6
Pracujący w gosp. (tys. osób)	5 044,3	101,2	130,4	1 473,3	1 952,2
- w wieku 65 lat i więcej	750,0	11,7	18,8	231,6	386,5
Pogłowie (tys. SD)	7 222,5	154,8	278,1	0,0	1 028,5
Potencjał ekonomiczny (mln ESU)	8 209,8	312,4	224,1	1 286,6	1 136,7
Gospodarstwa rolnicze (tys.)	664,2	17,2	17,9	131,6	112,0

^a JPZ – jednostka pełnozatrudniona, inaczej roczna jednostka pracy (AWU). Oznacza ekwiwalent pełnego etatu. W Polsce zastosowano jednostkę pracy równą 2 120 godzin pracy w roku, tzn. 265 dni roboczych po 8 godzin pracy dziennie. Przy wyliczaniu nakładów pracy wyrażonych w JPZ (zgodnie z metodologią Eurostat) zachowano warunek, że na 1 osobę nie może przypadać więcej niż 1 JPZ, nawet jeśli w rzeczywistości pracuje ona dłużej.

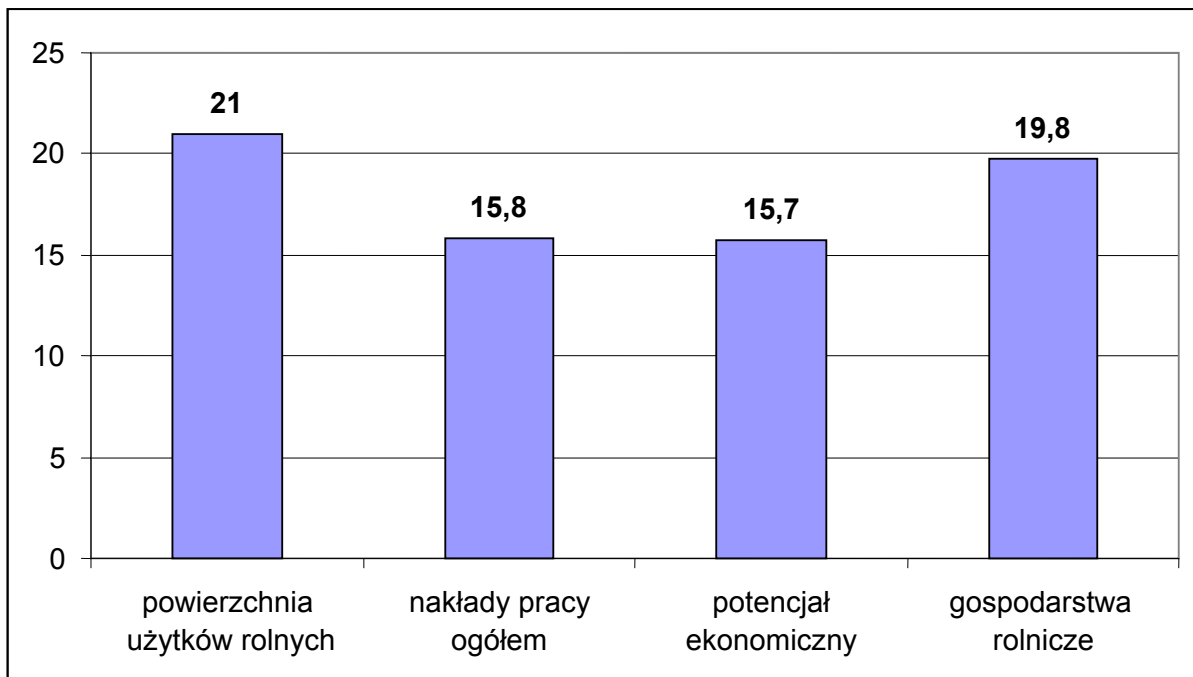
Gospodarstwa samozaopatrzeniowe, stanowiące aż 41% ogółu gospodarstw indywidualnych, mają daleko mniejsze znaczenie produkcyjno-ekonomiczne w rolnictwie. W ich użytkowaniu znajduje się około 2,2 mln ha UR; na nie przypada 640 tys. JPZ nakładów pracy, nieco ponad 1 mln SD pogłowia zwierząt oraz 1,1 mln ESU. Te liczby nie zaskakują. Natomiast bliższego rozpoznania wymagałaby grupa samozaopatrzeniowych gospodarstw rolniczych, tzn. utrzymujących się w znacznej części z gospodarstwa rolnego. Gospodarstwa samozaopatrzeniowe większość wytworzonej produkcji przeznaczają na własną konsumpcję (spożycie naturalne), co w zestawieniu z kryterium źródła utrzymania wskazuje, iż spożycie żywności z samozaopatrzenia przeważa w strukturze konsumpcji gospodarstwa domowego (rodziny) w tej grupie. To może wskazywać na nadzwyczaj małe potrzeby pozażywnościowe wynikające na przykład z podeszłego wieku lub znaczny stopień ubóstwa. W każdym bądź razie jest to niewątpliwie grupa problemowa, obejmująca ponad 110 tys. gospodarstw domowych.

Rysunek 1. Gospodarstwa samozaopatrzeniowe na tle ogółu gospodarstw indywidualnych (proc.)

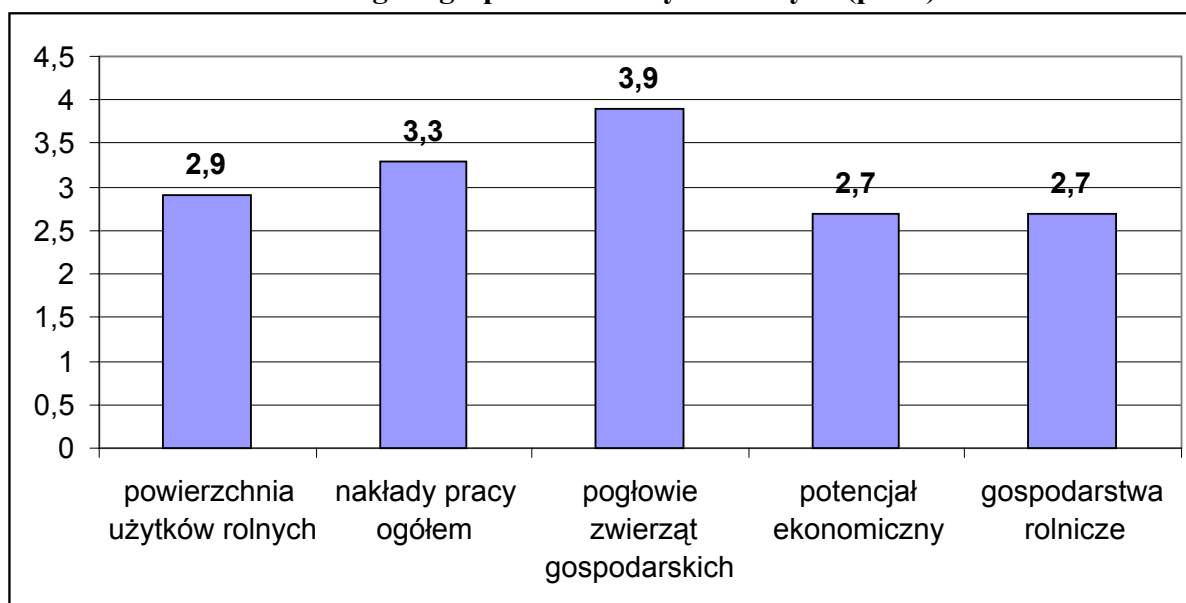
Gospodarstwa bezinwentarzowe stanowią 37,4% ogółu gospodarstw indywidualnych. Jest to więc liczebnie duża grupa (926 tys.), która wciąż się powiększa. Grupa tych gospodarstw użytkuje 3,3 mln ha UR, angażując prawie 360 tys. JPZ nakładów pracy. Stanowi także podstawowe – w rozumieniu: dominujące – źródło utrzymania dla 132 tys. gospodarstw domowych.

Rysunek 2. Gospodarstwa bezinwentarzowe na tle ogółu gospodarstw indywidualnych (proc.)

Gospodarstwa „norfolskie”, których liczebność wynosi nieco ponad 50 tys. (2,1% ogółu gospodarstw indywidualnych), użytkują 390 tys. ha UR, wydatkują 73 tys. JPZ nakładów pracy oraz utrzymują 278 tys. SD zwierząt inwentarskich. Dają one podstawowe źródło utrzymania dla 17,9 tys. rodzin (gospodarstw domowych), co oznacza, że 35% spośród tych gospodarstw ma rolniczy charakter.

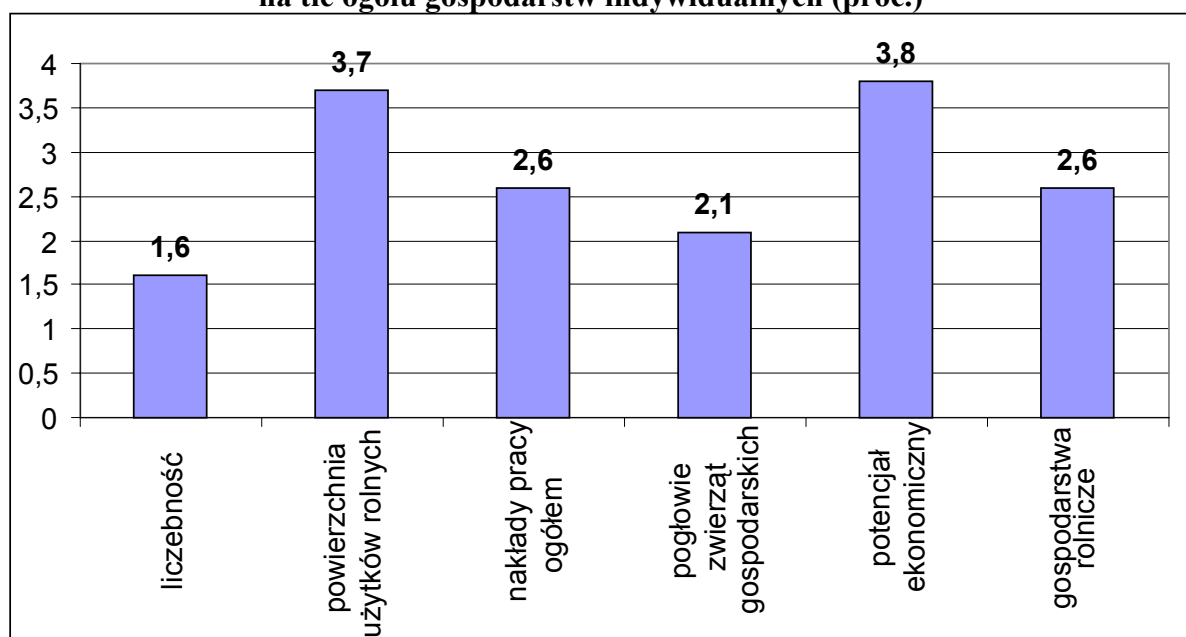
**Rysunek 3. Gospodarstwa „norfolskie”
na tle ogółu gospodarstw indywidualnych (proc.)**

Grupa gospodarstw zrównoważonych, tj. spełniających równocześnie pięć środowiskowo-produkcyjnych kryteriów zrównowazenia, licząca zaledwie 40 tys. (1,6% ogółu gospodarstw indywidualnych), nie ma też większego znaczenia produkcyjno-ekonomicznego. Użytkuje ona zaledwie 510 tys. ha UR, angażuje niecałe 60 tys. JPZ nakładów pracy, posiada 155 tys. SD pogłowia zwierząt, natomiast około 42% gospodarstw tej grupy ma rolnicze źródło utrzymania. Gospodarstwa tej grupy są jednak interesujące, ponieważ najbardziej są one zbliżone do spełnienia kryterium ekonomiczno-społecznego (źródła utrzymania) i kryteriów środowiskowo-produkcyjnych. Można oczekiwać, iż instrumenty polityczne, wynikające zwłaszcza z wspólnej polityki rolnej UE, będą oddziaływać na rzecz zwiększenia liczebności *eo ipso* znaczenia tej grupy gospodarstw.

W układzie przestrzennym mają miejsce znaczące różnice regionalne w zakresie udziału wyróżnionych grup gospodarstw w podstawowych wielkościach rolnictwa indywidualnego.

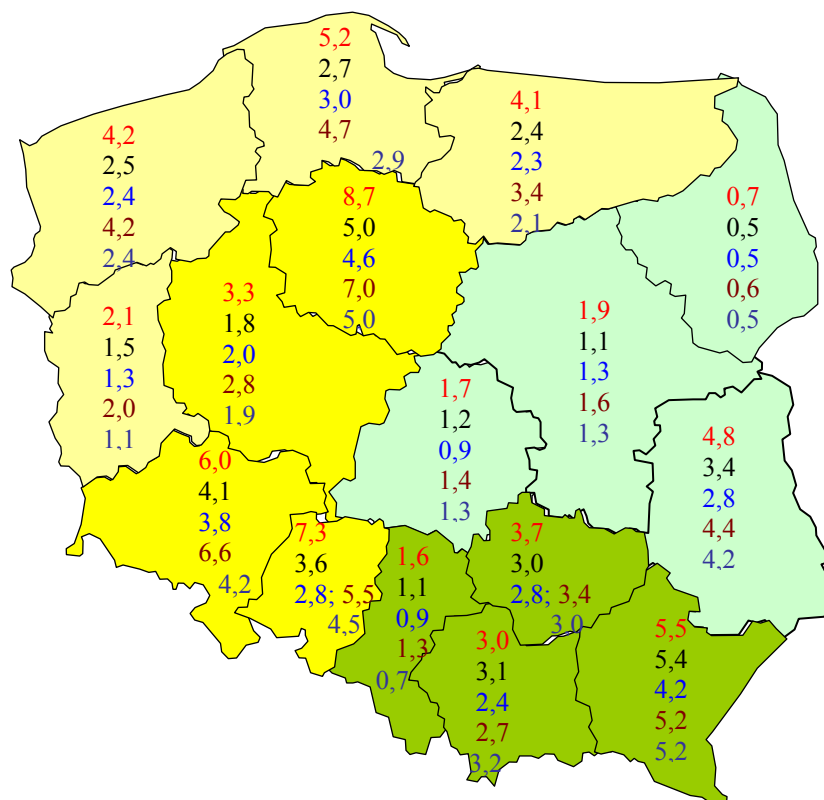
Rysunek 4. Gospodarstwa zrównoważone na tle ogółu gospodarstw indywidualnych (proc.)

W odniesieniu do gospodarstw zrównoważonych, przy generalnie małej ich pozycji w podstawowych kategoriach produkcyjno-ekonomicznych, relatywne różnice są znaczące między województwami. Niewątpliwie daleko ważniejsze znaczenie ma zbiorowość gospodarstw zrównoważonych w województwach: pomorskim, opolskim, dolnośląskim, podkarpackim, aniżeli w podlaskim, łódzkim czy śląskim. Na przykład, w zakresie użytków rolnych, udział gospodarstw zrównoważonych w pierwszej grupie województw przekracza 5%, natomiast w drugiej nie przekracza 2% powierzchni użytków rolnych w danym województwie.

Podobnie sytuacja wygląda w odniesieniu do znaczenia gospodarstw stosujących płodozmian norfolki, których jest nieco więcej aniżeli gospodarstw zrównoważonych. W tym zakresie na czołowych pozycjach plasują się województwa: warmińsko-mazurskie, małopolskie i podlaskie, natomiast końcowe pozycje zajmują województwa: opolskie, dolnośląskie i lubuskie. W tych pierwszych udział gospodarstw „norfolkich” w powierzchni użytków rolnych przekracza 8%, natomiast w drugich nie przekracza 0,3%.

Mapa 3. Gospodarstwa zrównoważone na tle ogółu gospodarstw indywidualnych – regionalne ujęcie podstawowych cech (proc.)

Makroregiony według FADN:

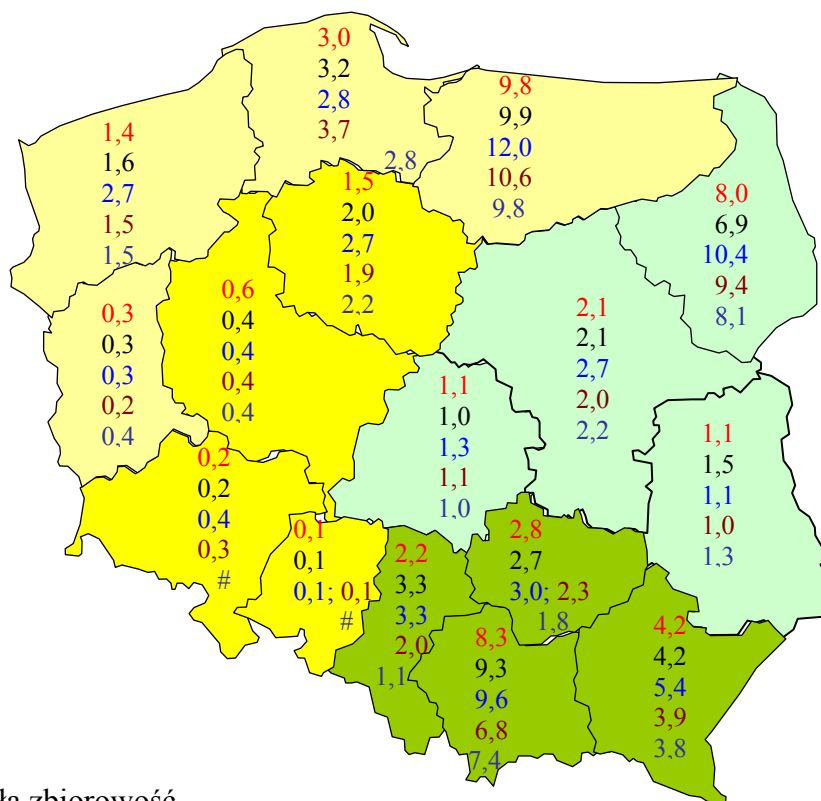
I – Pomorze i Mazury
II – Wielkopolska i Śląsk
III – Mazowsze i Podlasie
IV – Małopolska i Pogórze

Cechy (proc.):

Udział powierzchni użytków rolnych
Udział nakładów pracy
Udział inwentarza żywego
Udział wielkości ekonomicznej
Udział gospodarstw o przeważającym dochodzie z działalności rolniczej

Gospodarstwa bezinwentarzowe zajmują ważną pozycję w rolnictwie indywidualnym w województwach o dominacji tradycyjnego ustroju rolnego. Udział tej grupy gospodarstw oscyluje wokół 1/5 odpowiednich wielkości całego rolnictwa indywidualnego. Wyróżniają się natomiast województwa tzw. „po-pegeerowskie”, w których analogiczne odsetki oscylują wokół 1/3.

Mapa 4. Gospodarstwa „norfolskie” na tle ogółu gospodarstw indywidualnych – regionalne ujęcie podstawowych cech (proc.)

– Zbyt mała zbiorowość

Makroregiony według FADN:

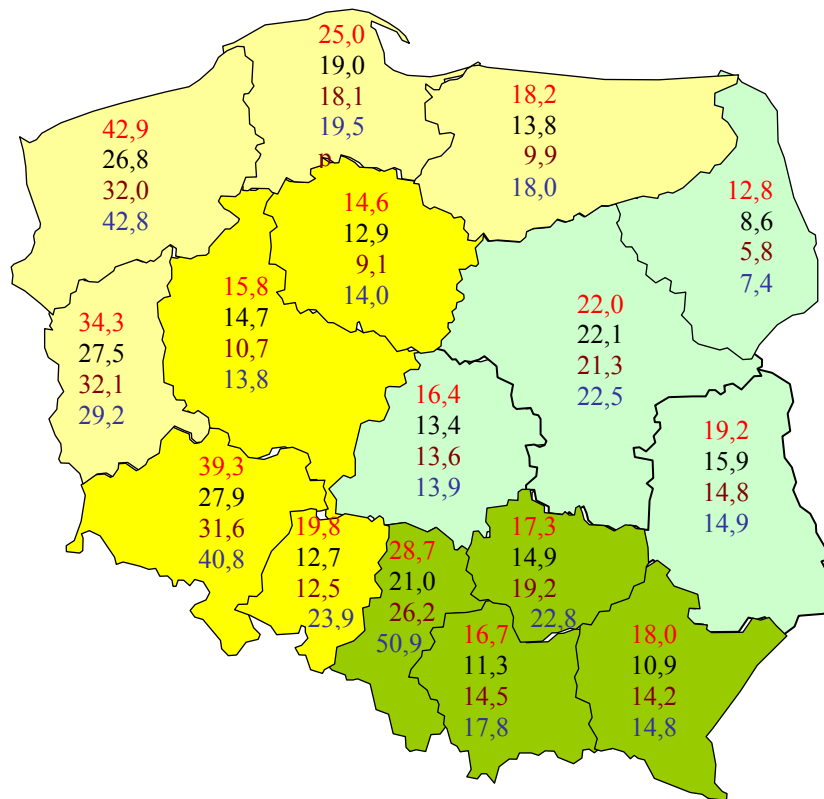
I – Pomorze i Mazury
II – Wielkopolska i Śląsk
III – Mazowsze i Podlasie
IV – Małopolska i Pogórze

Cechy (proc.):

Udział powierzchni użytków rolnych
Udział nakładów pracy
Udział inwentarza żywego
Udział wielkości ekonomicznej
Udział gospodarstw o przeważającym dochodzie z działalności rolniczej

Grupa gospodarstw samozaopatrzeniowych – liczebnie duża – zajmuje znaczącą pozycję w rolnictwie indywidualnym poszczególnych województw. Bezsprzecznie przodują w tym zakresie województwa rozdrobnionego rolnictwa i o pewnych zaszczościach historycznych. Jednak również w pozostałych województwach – także „popegeerowskich” – ta grupa nie jest bez znaczenia.

**Mapa 5. Gospodarstwa bezinwentarzowe
na tle ogółu gospodarstw indywidualnych
– regionalne ujęcie podstawowych cech (proc.)**

Makroregiony według FADN:

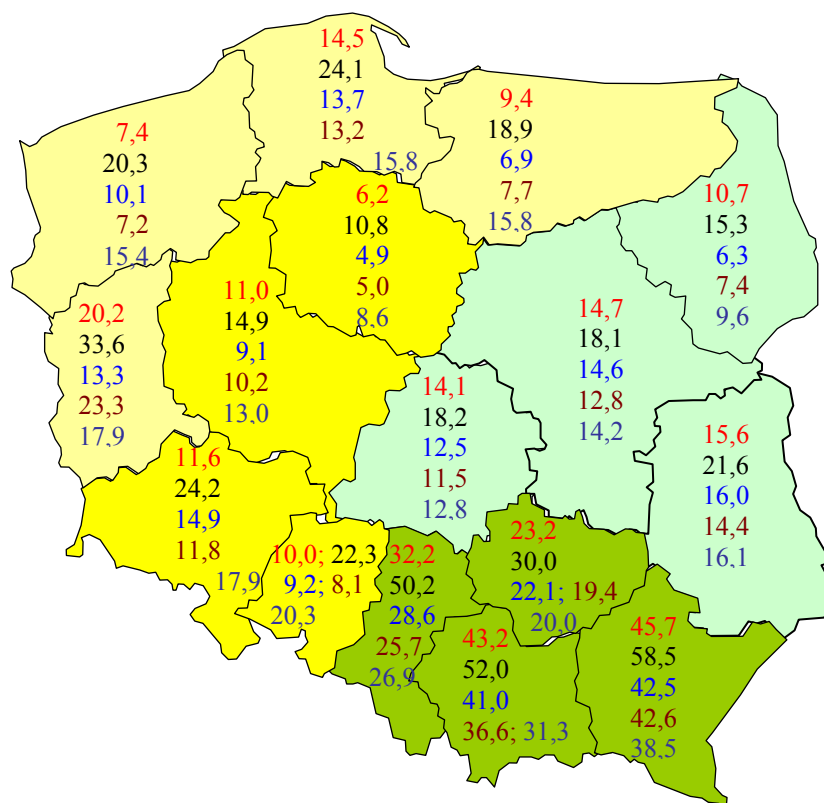
I – Pomorze i Mazury
II – Wielkopolska i Śląsk
III – Mazowsze i Podlasie
IV – Małopolska i Pogórze

Cechy (%):

Udział powierzchni użytków rolnych
Udział nakładów pracy
Udział wielkości ekonomicznej
Udział gospodarstw o przeważającym dochodzie z działalności rolniczej

Ilustracja w postaci mapek w zakresie znaczenia wyróżnionych grup gospodarstw w rolnictwie indywidualnym poszczególnych województw daje ogólny obraz, wskazując na znaczące różnice międzywojewódzkie. Nie daje natomiast wyjaśnienia przyczyn owego zróżnicowania. Pewne światło na ewentualne przyczyny rzucają przeciętne wartości wybranych cech gospodarstw w poszczególnych województwach, które zawiera kolejna część (4) pracy. Jednak nie może to pretendować do satysfakcjonującego objaśnienia. Zagadnienie to wymaga odrębnej analizy i nie jest celem badawczym opracowania. Będzie podjęte w innej pracy.

**Mapa 6. Gospodarstwa samozaopatrzeniowe
na tle ogółu gospodarstw indywidualnych
– regionalne ujęcie podstawowych cech (proc.)**

Makroregiony według FADN:

I – Pomorze i Mazury
II – Wielkopolska i Śląsk
III – Mazowsze i Podlasie
IV – Małopolska i Pogórze

Cechy (proc.):

Udział powierzchni użytków rolnych
Udział nakładów pracy
Udział inwentarza żywego
Udział wielkości ekonomicznej
Udział gospodarstw o przeważającym dochodzie z działalności rolniczej

5. Podstawowe cechy gospodarstw indywidualnych wyróżnionych grup

W opisie wyróżnionych grup gospodarstw ograniczymy się jedynie do najbardziej podstawowych cech dotyczących użytkowanych gruntów, nakładów pracy, pogłowia, potencjału ekonomicznego i źródeł utrzymania. Będziemy korzystać z najprostszej miary poziomu wartości cechy a mianowicie średniej arytmetycznej wyróżnionych grup gospodarstw oraz pewnych uśrednionych relacji między cechami.

Tabela 5. Podstawowe cechy wyróżnionych grup gospodarstw indywidualnych (przeciętnie na 1 gospodarstwo)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa indywidualne				
	ogółem	zrównoważone	norfolskie	bezinwentarzowe	samozaopatrzeniowe
Użytki rolne (ha)	5,5	12,7	7,6	3,1	2,2
Nakłady pracy (JPZ)	0,91	1,47	1,42	0,38	0,63
Pogłowie (SD)	2,92	3,86	5,39	-	1,01
Potencjał ekonomiczny (ESU)	3,3	6,7	4,3	1,4	1,1
Gospodarstwa rolnicze (proc. w grupie)	27	43	35	14	11

Gospodarstwa zrównoważone niewątpliwie wyróżniają się na tle ogółu gospodarstw indywidualnych. Użytkują bowiem 2,3-krotnie większy areal UR, wydatkują 1,6-krotnie więcej nakładów pracy oraz utrzymują 1,3-krotnie większe pogłowie. W sumie ich potencjał ekonomiczny jest 2-krotnie większy. Gospodarstwo rolne stanowi podstawowe źródło utrzymania dla 43% gospodarstw samozaopatrzeniowych, tj. 1,6-krotnie częściej aniżeli w gospodarstwach ogółem. Do gospodarstw zrównoważonych najbliższym jest gospodarstwom „norfolskim” a najdalej gospodarstwom bezinwentarzowym i samozaopatrzeniowym. Gospodarstwa samozaopatrzeniowe i bezinwentarzowe cechują się najmniejszym arealem użytków rolnych. W swojej masie są to grupy gospodarstw schodzące ze sceny rolniczego gospodarowania – zaprzestające lub ograniczające działalność rolniczą. Różnica w zakresie przeciętnego arealu użytków rolnych gospodarstw samozaopatrzeniowych i gospodarstw zrównoważonych jest 5,7-krotna a przypadku gospodarstw bezinwentarzowych 4,1-krotna. W tych grupach gospodarstw mniejszy jest także odsetek powierzchni użytków rolnych oraz gruntów ornych a także zasiewów. Skumulowany efekt sprawia, iż relacja powierzchni zasiewów do powierzchni użytków rolnych w grupie gospodarstw samozaopatrzeniowych kształtuje się zaledwie na poziomie 59%, w gospodarstwach bezinwentarzowych na poziomie 64%, podczas gdy w gospodarstwach „norfolskich” wynosi 75% a w gospodarstwach zrównoważonych 86% (w gospodarstwach ogółem wynosi ona 73%).

W zakresie czynnika ludzkiego wyróżnienie gospodarstw zrównoważonych dotyczy nie tylko wielkości nakładów pracy wyrażonych w umownych jednostkach pełnozatrudnionych (JPZ), lecz także w udziale nakładów pracy rodziny w ogólnych nakładach pracy, liczbie osób fizycznych rodziny zaangażowanych w działalność gospodarstwa rolnego, relacji liczby domowników i nakładów pracy (tj. osób fizycznych do JPZ), użytkowników w wieku 65 i więcej lat oraz użytkowników z wykształceniem rolniczym.

Rysunek 5. Relacje gruntów rolnych w wyróżnionych grupach gospodarstw indywidualnych (proc.)

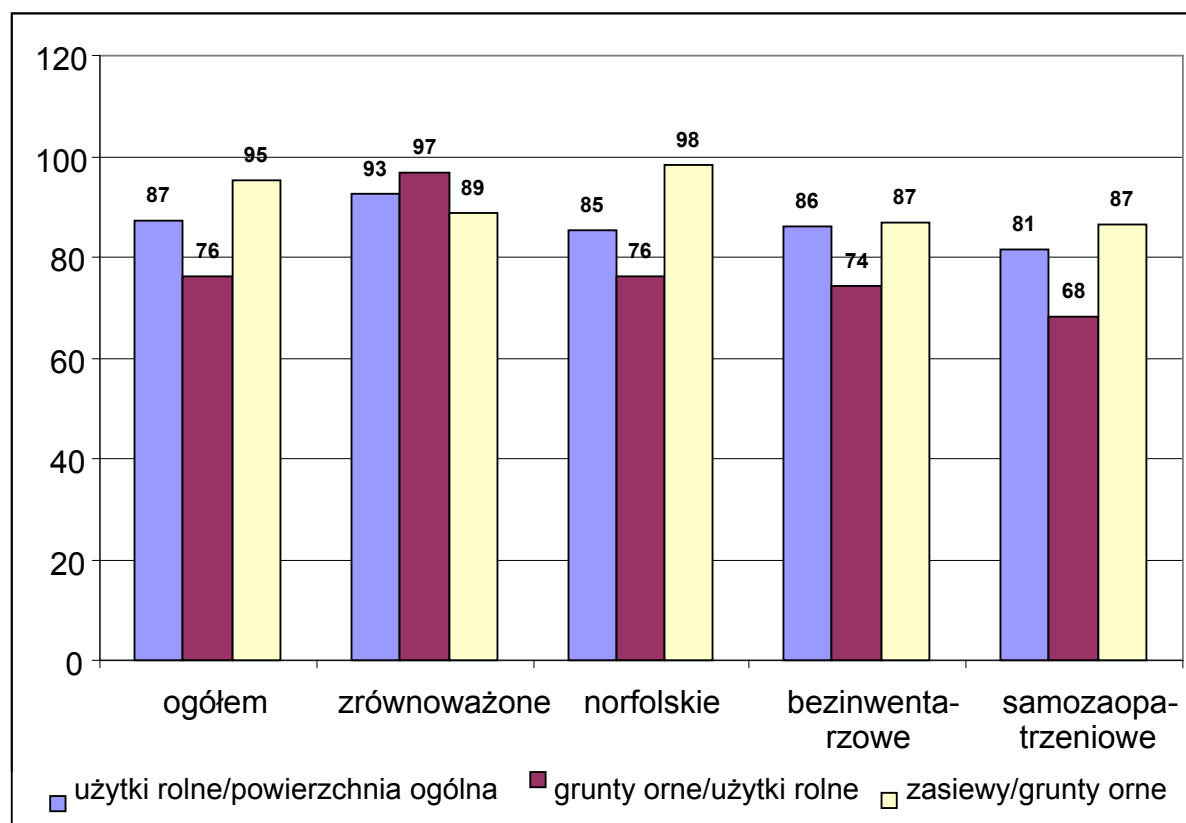

Tabela 6. Wybrane cechy opisujące czynnik pracy w wyróżnionych grupach gospodarstw indywidualnych (przeciętnie na 1 gospodarstwo)

Wyszczególnienie	Gospodarstwa indywidualne				
	ogółem	zrównoważone	norfolskie	bezinwentarowe	samozaopatrzeniowe
Praca rodziny w proc. nakładów pracy	95,6	93,9	98,6	89,5	98,4
Domownicy zaangażowani w działalność gospodarstwa rolnego	2,04	2,59	2,53	1,59	1,92
Osoby fizyczne/JPZ (rodzina)	2,35	1,75	1,81	4,69	3,10
Użytkownicy w wieku 65 i więcej lat	17,1	10,8	16,5	18,9	23,8
Użytkownicy z wykształceniem rolniczym	38,5	58,5	48,0	26,9	28,1

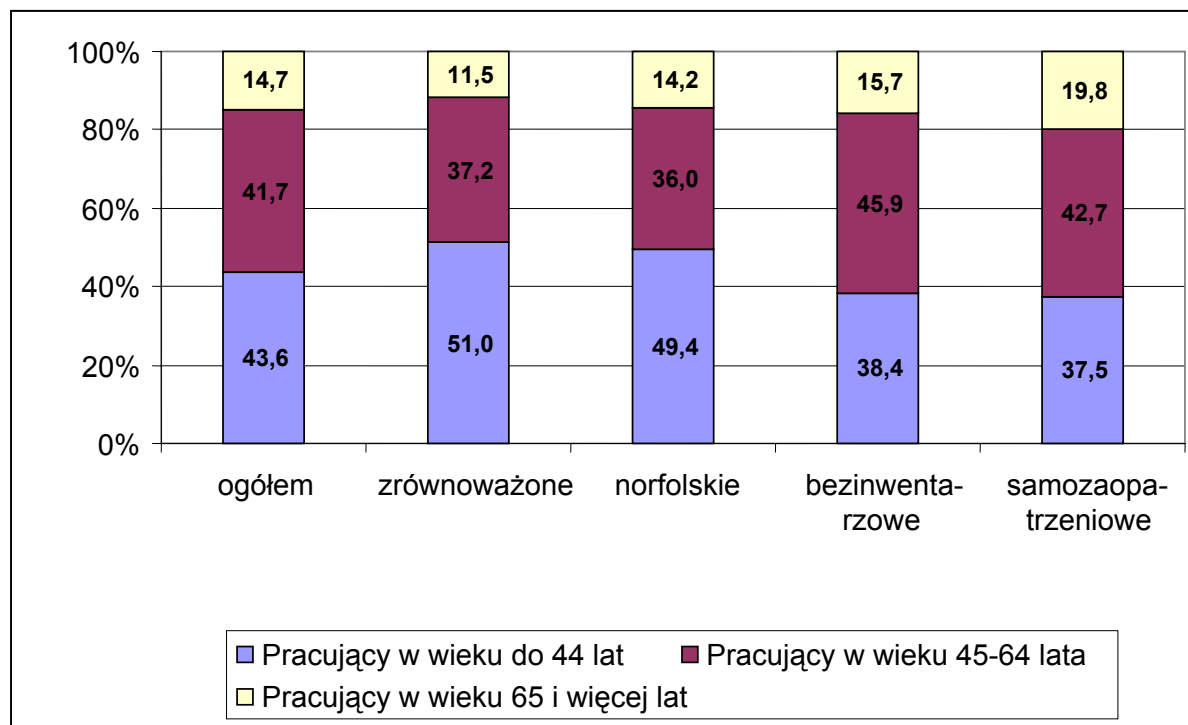
Gospodarstwa zrównoważone zatrudniają nieco więcej najemnej siły roboczej aniżeli przeciętnie w całej zbiorowości gospodarstw indywidualnych, ustępując gospodarstwom bezinwentarzowym (w znacznej mierze ogrodniczym). Gospodarstwa samozaopatrzeniowe, podobnie jak gospodarstwa „norfolskie” obywają się w zasadzie bez najmu. Na nakład pracy równoważny 1 JPZ

w gospodarstwach zrównoważonych składa się 1,75 osoby fizycznej (domowników) – o 1/4 mniej niż w przeciętnym gospodarstwie indywidualnym. W gospodarstwach samozaopatrzeniowym potrzeba na analogiczną 1 JPZ aż 3,10 osoby fizycznej a w gospodarstwach bezinwentarzowych nawet 4,69 osoby. W tej ostatniej grupie gospodarstw częściej członkowie rodziny pracują „dorywczo”, w niepełnym wymiarze czasu pracy, w gospodarstwie. Wskazuje na to również to, iż jedynie 14% gospodarstw tej grupy uzyskuje przeważający dochód z działalności rolniczej, podczas gdy w całej zbiorowości gospodarstw indywidualnych odsetek ten sięga 27%. Ponadto, gospodarstwa bezinwentarzowe – to gospodarstwa słabsze ekonomicznie (1,4 ESU), mniej efektywnie działające, cechujące się słabszą organizacją. W grupie tej 50% stanowią gospodarstwa do 1 ha (przeciętna to 30% dla ogółu gospodarstw). Gospodarstwa małe, cechują się większą liczbą zasobów pracy własnej, ale „wykorzystaną” w niepełnym wymiarze czasu pracy.

Gospodarstwa zrównoważone wyraźnie odbiegają od ogółu gospodarstw, a tym bardziej od gospodarstw samozaopatrzeniowych i bezinwentarzowych, pod względem wykształcenia rolniczego i wieku użytkowników. Odsetek użytkowników z wykształceniem rolniczym w gospodarstwach zrównoważonych jest o 20 pkt. proc. wyższy w porównaniu z całą zbiorowością, około 30 pkt. proc. wyższy aniżeli w gospodarstwach samozaopatrzeniowych oraz o 10 pkt. proc. wyższy aniżeli w grupie gospodarstw „norfolckich”. Nadmienimy, iż odsetek użytkowników z wykształceniem na poziomie wyższym w gospodarstwach zrównoważonych jest niższy aniżeli w gospodarstwach ogółem, natomiast wyższy jest odsetek użytkowników z wykształceniem wyższym rolniczym. W sumie jednak gospodarstwo rolne nie jest jeszcze przedmiotem zainteresowania osób z wyższym wykształceniem. Wyższe wykształcenie posiada zaledwie co 20 użytkownik gospodarstwa rolnego (5,5%), zaś w przypadku użytkowników z wykształceniem wyższym rolniczym jest to wielkość śladowa (1,2%). Analogiczne odsetki dla gospodarstw zrównoważonych wynoszą odpowiednio 4,6 i 1,9%, gospodarstw „norfolckich” 2,9 i 0,5% oraz gospodarstw samozaopatrzeniowych 4,4 i 0,6%. Natomiast w grupie gospodarstw bezinwentarzowych wykształcenie wyższe posiada prawie co dziesiąty użytkownik (9,7%), lecz wyższe rolnicze tylko 1,8%.

Gospodarstwa zrównoważone cechują się także mniejszym odsetkiem użytkowników w wieku poprodukcyjnym. Ta przewaga dotyczy zresztą nakładów pracy ogółu domowników.

Rysunek 6. Struktura pracujących domowników według wieku w wyróżnionych grupach gospodarstw

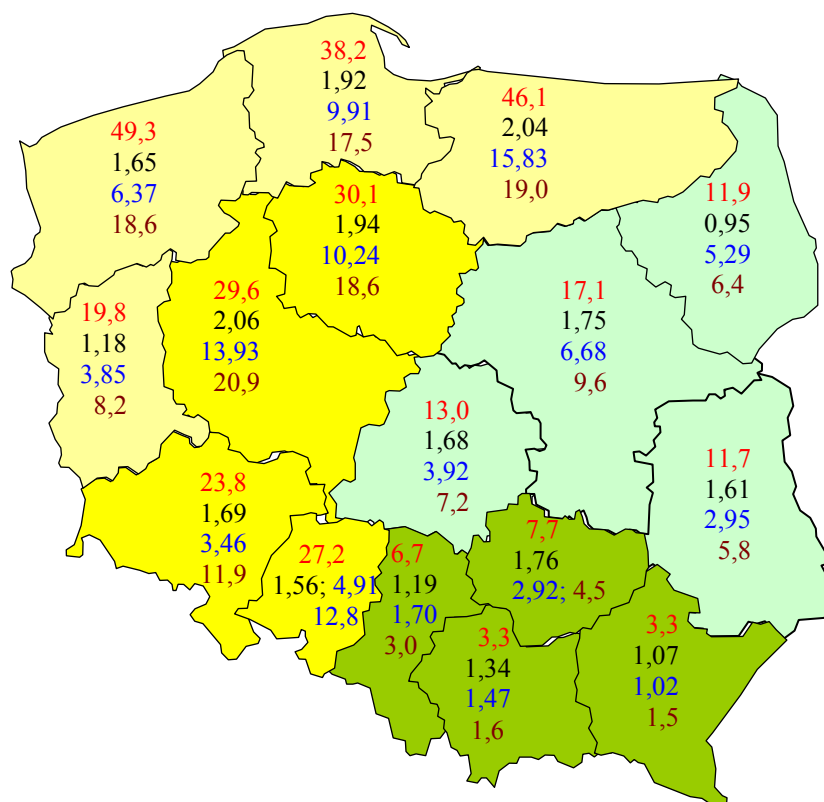

Gospodarstwa zrównoważone utrzymują większe pogłowie zwierząt gospodarskich aniżeli ogół gospodarstw, ustępując w tym względzie gospodarstwom „norfolskim”. Jednak obsada pogłowia jest bez mała 2-krotnie niższa w gospodarstwach zrównoważonych (53 SD/100 ha UR w gospodarstwach ogółem oraz 29 zrównoważonych). Najwyższa obsada jest w grupie gospodarstw „norfolskich” (71 SD), zaś najniższa w grupie gospodarstw samozaopatrzeniowych (46 SD). Objasnić to można tym, iż gospodarstwa prowadzące produkcję roślinną zgodnie z zasadami płodozmianu norfolskiego, ograniczają rośliny zbożowe w strukturze zasiewów, na korzyść roślin strukturotwórczych, w tym również roślin pastewnych, tj. strączkowych jadalnych (groch, fasola, bób), strączkowych pastewnych (peluszka, wyka, bobik, łubin słodki), strączkowych pastewnych na zielonkę, motylkowych pastewnych (seradela, inne motylkowe drobnonasienne) na zielonkę, traw polowych na zielonkę oraz innych pastewnych na gruntach ornych na zielonkę. Rośliny pastewne na gruntach ornych w przewadze uprawiane są w tych gospodarstwach, które posiadają również zwierzęta, głównie przeżuwające. Rośliny pastewne strączkowe mają znaczenie strukturotwórcze, ale również przeznaczone są na pasze dla zwierząt. Są to pasze bardzo wartościowe, zawierające dużo białka, także pożądanego. W związku z tym, wyodrębniając grupę gospodarstw „norfolskich”, wyłoniono gospodarstwa o bardziej przyjaznej strukturze zasiewów dla środowiska, ale również jed-

nocześnie posiadające zwierzęta przeżuwające. Te supozycje potwierdza struktura pogłowia zwierząt, w której na bydło przypada 84%, podczas gdy w całej zbiorowości gospodarstw indywidualnych 55%. To przekłada się na odwrotne relacje w przypadku trzody chlewnej (31% wśród ogółu gospodarstw indywidualnych i odpowiednio 8% w gospodarstwach „norfolkskich”). Gospodarstwa „norfolkskie” zatem relatywnie częściej specjalizują się w chowie i hodowli bydła.

Gospodarstwa zrównoważone – spełniające pięć kryteriów środowisko-produkcyjnych – znacząco różnią się w układzie wojewódzkim. To zróżnicowanie dotyczy wszystkich podstawowych cech, przy czym najmniejsze zróżnicowanie ma miejsce w odniesieniu do nakładów pracy, co jak się wydaje, wynika przede wszystkim z naturalnego zakresu zmienności tej cechy.

Mapa 7. Podstawowe cechy gospodarstw zrównoważonych według województw (przeciętnie na gospodarstwo)

Makroregiony według FADN:

I – Pomorze i Mazury
II – Wielkopolska i Śląsk
III – Mazowsze i Podlasie
IV – Małopolska i Pogórze

Cechy na gospodarstwo:

Powierzchnia użytków rolnych (ha)
Nakłady pracy (JPZ)
Inwentarz żywy (SD)
Wielkość ekonomiczna (ESU)

Zobaczymy teraz, jakie cechy charakteryzują gospodarstwa spełniające poszczególne środowiskowo-produkcyjne kryteria zrównoważenia na tle ogółu gospodarstw zrównoważonych. Na wstępie jeszcze raz podkreślimy, iż są to zbiory nierozłączne, a zatem porównywanie grup gospodarstw spełniających poszczególne kryteria między sobą wymaga ostrożności w interpretacji wyników. Bardziej śmiało można natomiast porównywać ogólną zbiorowość gospodarstw indywidualnych oraz zbiorowość gospodarstw spełniających równocześnie pięć przyjętych kryteriów zrównoważenia.

Odniesiemy się najpierw, tak jak poprzednio, do podstawowych cech gospodarstw wyróżnionych grup na tle zbiorowości gospodarstw zrównoważonych.

Tabela 7. Podstawowe cechy gospodarstw spełniających wybrane kryteria zrównoważenia

Wyszczególnienie	GZŚP	Kryteria zrównoważenia				
		zboża	grupy	oziminy	SD/GPP	SD/UR
Użytki rolne (ha)	12,7	4,9	10,9	7,8	6,9	5,5
Nakłady pracy (JPZ)	1,5	1,0	1,6	1,1	1,0	0,9
Pogłowie (SD)	3,9	2,8	6,8	4,2	2,6	2,5
Potencjał ekonomiczny (ESU)	7,5	3,9	7,0	4,7	3,0	3,2
Gospodarstwa rolnicze (proc. w grupie)	43	25	51	33	27	27

Przyjrzymy się bliżej użytkowaniu gruntów w wyróżnionych grupach gospodarstw. Najpierw opiszemy grunty użytkowane przez te gospodarstwa.

Tabela 8. Użytkowanie ziemi przez gospodarstwa indywidualne (średnio na gospodarstwo)

Wyszczególnienie	Pol-ska	GZŚP	Kryteria zrównoważenia				
			zboża	grupy	oziminy	SD/GPP	SD/UR
Powierzchnia ogółem (ha)	6,3	13,7	5,6	12,2	8,6	7,9	6,3
Powierzchnia UR (ha)	5,5	12,7	4,9	10,9	7,8	6,9	5,5
- Grunty orne (proc.)	76	87	77	81	85	71	76
w tym: zasiewy ^a (proc.)	95	99	95	99	98	95	95
- Trwałe użytki zielone (proc.)	21	12	20	18	14	27	21
- Pozostała powierzch. ^b (proc.)	3	1	3	1	2	2	3
Powierzchnia lasów i gruntów leśnych (ha)	0,4	0,4	0,4	0,7	0,3	0,6	0,4

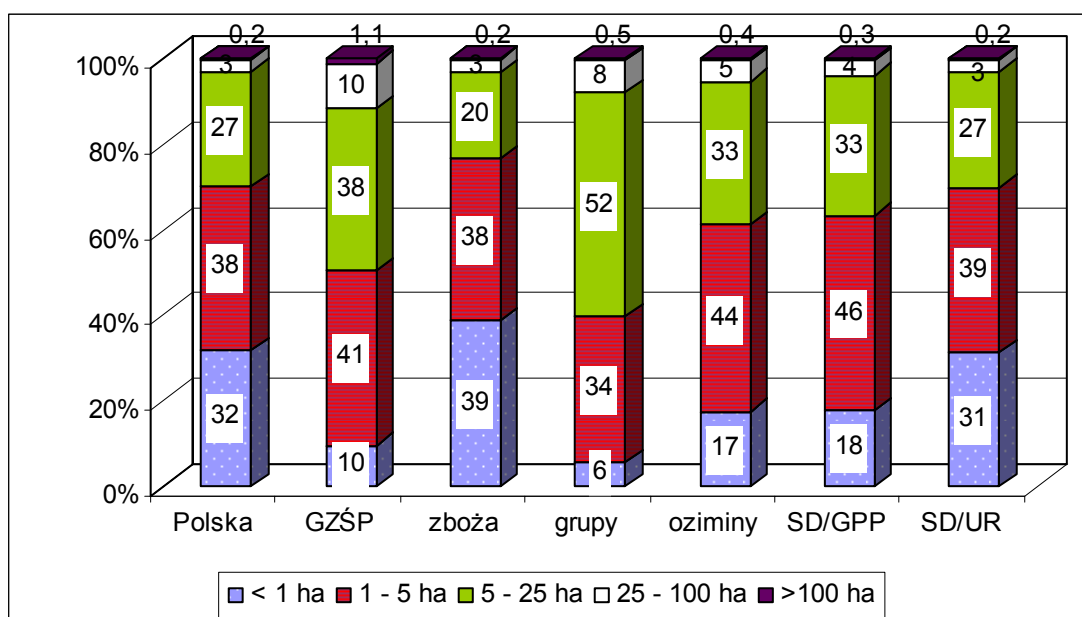
^a uzupełnienie do powierzchni gruntów ornych stanowią odłogi i ugory (do odlogów zaliczana jest powierzchnia gruntów ornych nie dających plonów, które co najmniej 2 lata nie były uprawiane, zaś ugory to powierzchnie w danym roku przejściowo nie obsiane – nieużytkowane rolniczo; ^b pozostała powierzchnia obejmuje uprawy trwałe i ogródki przydomowe

Gospodarstwa zrównoważone (GZŚP) cechują się ponad 2-krotnie większą powierzchnią gruntów w porównaniu z przeciętnym gospodarstwem indywidualnym, przy niższym udziale trwałych użytków zielonych oraz odłogowanych i ugorowanych gruntach ornych. Gospodarstwa spełniające co najmniej jedno z kryteriów środowiskowo-produkcyjnych odbiegały istotnie w zakresie cech opisujących grunty, na co wskazują dane tabela 8.

Wszystkie wyróżnione grupy gospodarstw to gospodarstwa małe, a nawet bardzo małe, jak na obecne standardy. Korzystnie wyróżniają się tu gospodarstwa zrównoważone oraz gospodarstwa spełniające kryterium grup roślin. Oczywisty jest także niewielki – najmniejszy spośród wyróżnionych grup – obszar gospodarstw spełniających kryterium zbóż. Natomiast niewielki obszar gospodarstw spełniających kryterium SD/UR wyraża ogromną zmianę jaka zachodzi w produkcji gospodarstw chłopskich. Polega ona na wycofywaniu się gospodarstw drobnych w ogóle z chowu zwierząt (rosnący odsetek gospodarstw bezinwentarzowych) oraz koncentracji produkcji zwierzęcej w coraz mniejszej liczbie gospodarstw.

Odmienności w zakresie przeciętnej powierzchni użytków rolnych wyróżnionych grup gospodarstw znajdują potwierdzenie w strukturze obszarowej gospodarstw tych grup. Decydujące znaczenia ma w tym zakresie odsetek mini-gospodarstw, tj. gospodarstw o powierzchni do 1 ha UR.

Rysunek 7. Struktura gospodarstw indywidualnych według powierzchni użytków rolnych w badanych grupach

W odniesieniu do struktury upraw aż 1/5 gospodarstw nie ma upraw polowych. Wszystkie gospodarstwa zrównoważone mają uprawy polowe, nie dotyczy to jednak gospodarstw spełniających kryterium SD/GPP i SD/UR. Zbóż nie uprawiało 15% gospodarstw ogółem, natomiast wszystkie gospodarstwa zrównoważone je uprawiały. Interesujące, iż 43% gospodarstw spełniających kryterium zbożowe w ogóle nie uprawiało zbóż. Generalnie rzecz biorąc, wśród gospodarstw zrównoważonych znacznie częściej spotyka się gospodarstwa z poszczególnymi uprawami, co oznacza, iż stopień uproszczenia produkcji roślinnej (a także zwierzęcej) jest większy w tej grupie w porównaniu z całą populacją gospodarstw indywidualnych. Wskazują na to niedwuznacznie dane tabeli 9.

**Tabela 9. Gospodarstwa uprawiające rośliny polowe
(proc. gospodarstw w grupie)**

Wyszczególnienie	Polska	GZŚP	Kryteria zrównoważenia				
			zboża	grupy	oziminy	SD/GPP	SD/UR
Gospodarstwa z uprawami (proc.):	80	100	100	100	100	84	81
- zbóż	85	100	57	99	99	87	85
- strączkowych na ziarno	3	13	4	9	4	3	3
- ziemniaków	69	90	78	95	70	71	69
- buraków cukrowych	4	26	6	10	7	5	4
- okopowych pastewnych	10	22	11	22	13	10	10
- rzepaku i rzepiku	3	28	5	7	7	3	3
- na zielonkę	20	48	30	59	17	24	20
- na przyoranie	2	2	3	2	1	2	2
- poplonów jarych	4	10	3	8	8	4	4
- poplonów ozimych	2	6	2	5	5	2	2

Grupa gospodarstw zrównoważonych cechowała się ponad przeciętnym odsetkiem gospodarstw z uprawą burków cukrowych (różnica sześciokrotna), rzepaku i rzepiku (różnica blisko dziesięciokrotna), strączkowych na ziarno (różnica ponad czterokrotna). Również ponad dwukrotnie więcej gospodarstw zrównoważonych uprawiało poplony w porównaniu do ogółu gospodarstw indywidualnych. Przyczyną tak znaczących różnic w udziale gospodarstw zajmujących się produkcją roślinną, były przyjęte kryteria zrównoważenia. Każde gospodarstwo musiało cechować się wskazanym odsetkiem roślin zbożowych, ozimych i liczbą określonych grup roślin.

Gospodarstwa zrównoważone nie zagospodarowały jedynie 1% powierzchni gruntów ornyc pod uprawy roślinne. Było to ponad pięciokrotnie mniej w porównaniu z całą populacją gospodarstw indywidualnych.

Różnice pomiędzy badanymi grupami w zakresie liczby gospodarstw z określonymi uprawami roślin znalazły odzwierciedlenie również w po-

wierzchni zasiewów. Gospodarstwa zrównoważone cechowały się bardziej przyjazną dla środowiska strukturą upraw, w porównaniu z całą zbiorowością gospodarstw indywidualnych. Gospodarstwa te cechowały się niskim udziałem zbóż, tj. niespełna ponad połowę powierzchni zajmowały te rośliny. Szczególne różnice pomiędzy gospodarstwami zrównoważonymi a przeciętnymi wynikami wystąpiły przy zasiewach rzepaku i rzepiku (różnica pięciokrotna), buraków cukrowych (różnica czterokrotna) oraz strączkowych na ziarno (różnica trzykrotna). Na stosunkowo zbliżonym poziomie kształtował się udział powierzchni zasiewów okopowych pastewnych (poniżej 0,5%), upraw na zielonkę (6-7%) oraz upraw na przyoranie (mniej niż 0,5%).

Tabela 10. Udział głównych upraw w grupach gospodarstw indywidualnych według kryteriów zrównoważenia

Wyszczególnienie	Polska	GZŚP	Kryteria zrównoważenia				
			zboża	grupy	oziminy	SD/GPP	SD/UR
Powierzchnia zasiewów (proc.)	95	99	95	99	98	95	95
- zbóż	77	54	46	69	79	77	77
- strączkowych na ziarno	0,7	2,0	1,6	1,1	0,7	0,8	0,7
- ziemniaków	6	4	9	6	4	5	6
- buraków cukrowych	2	11	5	3	3	3	2
- okopowych pastewnych	0,4	0,4	0,7	0,5	0,4	0,4	0,4
- rzepaku i rzepiku	3	18	8	5	7	4	3
- na zielonkę	7	6	19	12	3	7	7
- na przyoranie	0,3	0,2	0,9	0,2	0,1	0,3	0,3
- poplonów jarych	1,9	3,5	2,1	2,2	3,6	1,8	1,9
- poplonów ozimych	1,1	2,1	1,2	1,2	2,0	1,0	1,1

Tabela 11. Udział głównych upraw w gospodarstwach indywidualnych według kryteriów zrównoważenia w skali kraju (ogółem gospodarstwa indywidualne = 100)

Wyszczególnienie	GZŚP	Kryteria zrównoważenia				
		zboża	grupy	oziminy	SD/GPP	SD/UR
Powierzchnia zasiewów	4	25	49	46	53	98
- zbóż	3	15	44	47	53	98
- strączkowych na ziarno	12	54	78	47	61	99
- ziemniaków	3	40	47	35	48	99
- buraków cukrowych	20	55	71	65	70	97
- okopowych pastewnych	4	42	61	45	52	97
- rzepaku i rzepiku	23	57	66	91	55	99
- na zielonkę	4	69	83	23	52	96
- na przyoranie	2	76	25	20	53	100
- poplonów jarych	8	28	57	86	48	97
- poplonów ozimych	8	28	55	84	47	97

Na gospodarstwa zrównoważone, dysponujące 3,7% użytków rolnych i 4,3% gruntów ornych, przypadało 23% powierzchni uprawy rzepaku i rzepiku, 20% buraków cukrowych, 12% strączkowych na ziarno oraz po 8% powierzchni uprawy poplonów jarych i ozimych, natomiast mniejszy odsetek powierzchni zajmowała uprawa zbóż i ziemniaków. Na podkreślenie zasługuje znaczący udział upraw strukturotwórczych – roślin strączkowych oraz poplonów – wspomagających działania przeciwerozyjne. Grupa gospodarstw spełniająca kryterium udziału zbóż, stanowiąca niewiele ponad jedną czwartą populacji gospodarstw indywidualnych, dysponowała jedynie 15% powierzchni tego gatunku roślin. Z tego wynika, że pozostałe 85% powierzchni zbóż w Polsce było w dyspozycji gospodarstw posiadających ponad 66-procentowy udział zbóż w strukturze zasiewów. Grupa gospodarstw o wskazanym udziale zbóż wyróżniała się znaczącą powierzchnią rzepaku i rzepiku, upraw na zielonkę i na przyoranie (odpowiednio 57, 69 i 76-procentowy udział powierzchni pod wymienionymi uprawami).

Gospodarstwa posiadające w swej strukturze zasiewów minimum 3 grupy roślin stanowiły ponad jedną piątą populacji i jednocześnie dysponowały około 80% odsetkiem zasiewów w Polsce tj. strączkowe na ziarno oraz uprawy na zielonkę.

Gospodarstwa o udziale ozimin w zasiewach gospodarstwa na poziomie co najmniej 33%, stanowiły mniej niż jedną trzecią populacji gospodarstw indywidualnych, jednakże to one dysponowały około 90-procentowym udziałem ogólnych zasiewów tj. rzepak i rzepik, poplony jare i ozime. Z tego wynika, że gospodarstwa nie spełniające tego kryterium tj. ponad dwie trzecie wszystkich gospodarstw indywidualnych, posiadały jedynie kilkunastoprocentowy udział poplonów. Stąd też można przypuszczać, że gospodarstwa uprawiające poplony, zajmują się tymi uprawami na większą skalę.

Prawie dwie trzecie gospodarstw indywidualnych utrzymywało zwierzęta, czyli jedna trzecia gospodarstw prowadziła wyłącznie produkcję roślinną. Wśród gospodarstw zrównoważonych, bez mała 90% utrzymywało zwierzęta.

Przyjęte kryteria gospodarstwa zrównoważonego sprzyjają prowadzeniu produkcji roślinnej i zwierzęcej jednocześnie. Warto podkreślić, że bezpośrednio kryteria te nie „nakazują” prowadzenia produkcji zwierzęcej, gdyż jedynie maksymalne obsady na powierzchni użytków rolnych oraz głównej powierzchni paszowej są określone. Największe różnice pomiędzy gospodarstwami zrównoważonymi a ogółem gospodarstw indywidualnych, wystąpiły przy utrzymujących owce, kozy, konie (tj. 9 i 15%). Natomiast gospodarstwa zrównoważone cechowały się wyższym udziałem gospodarstw zajmujących się produkcją trzody chlewnej (odpowiednio 54 i 45%). Zdecydowanie najwięcej gospodarstw

posiadających trzodę chlewną wystąpiło w grupie spełniającej kryterium liczby grup uprawianych roślin (ponad 60%).

Na podstawie przyjętych kryteriów zrównoważenia, można by było przypuszczać, że będą to gospodarstwa utrzymujące głównie zwierzęta przeżuwające, jednakże jak prezentują obliczenia, znacznie niższy był odsetek tej grupy gospodarstw wśród zrównoważonych. Grupy te cechowały się zbliżonym udziałem gospodarstw utrzymujących bydło (odpowiednio 59 i 51%) oraz drób (odpowiednio 89 i 85%).

Tabela 12. Inwentarz żywy w badanych grupach gospodarstw indywidualnych

Wyszczególnienie	Polska	GZŚP	Kryteria zrównoważenia				
			zboża	grupy	oziminy	SD/GPP	SD/UR
Gospodarstwa ze zwierzętami (proc.)	63	86	63	92	78	66	62
- bydło	51	59	50	76	52	48	51
w tym krowy mleczne	93	90	94	95	92	91	93
- trzoda chlewna	45	54	34	62	54	46	45
- owce lub kozy lub konie	15	9	13	16	11	13	14
- drób	85	89	86	87	88	84	86
Pogłowie zwierząt na gospodarstwo ^a (SD)	2,9	3,9	2,8	6,8	4,2	2,6	2,5
- bydło	1,6	2,0	2,1	4,5	1,8	1,2	1,5
w tym krowy mleczne	1,1	1,3	1,5	3,1	1,2	0,8	1,1
- trzoda chlewna	0,9	1,6	0,4	1,8	1,9	1,0	0,8
- owce lub kozy lub konie	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1
Pogłowie zwierząt (SD) na 1 ha UR ^b	0,7	0,4	0,7	0,7	0,7	0,5	0,6

^a pogłowie zwierząt wyrażono w relacji do liczby gospodarstw indywidualnych. Sztuki duże zostały naliczone zgodnie z obowiązującymi wymaganiami w Krajowym Programie Rolno-środowiskowym Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2004-2006; ^b relacja ta odnosi się jedynie do pogłowia zwierząt na użytkach rolnych w gospodarstwach posiadających zwierzęta gospodarskie

Warto zaznaczyć, że gospodarstwa cechujące się wskazaną liczbą uprawianych grup roślin, wyróżniły się najwyższym odsetkiem gospodarstw utrzymujących zwierzęta (92%). Zbiorowość ta, odznaczyła się najwyższym udziałem gospodarstw w każdej z badanych kategorii zwierząt. Gospodarstwa spełniające kryterium liczby uprawianych grup roślin prowadziły bardziej różnorodną i przyjazną środowisku produkcję roślinną, ale jednocześnie relatywnie częściej łączyły produkcje roślinną i zwierzęcą.

Wysoki odsetek gospodarstw posiadających trzodę chlewną, tj. 54% wśród gospodarstw zrównoważonych wskazuje, że nie tylko gospodarstwa utrzymujące zwierzęta przeżuwające mogą prowadzić produkcję przyjazną środowisku.

Pogłowie zwierząt na gospodarstwo oscyloowało wokół 3 sztuk dużych (SD) w Polsce, natomiast w grupie gospodarstw zrównoważonych kształtowało się na poziomie 4 SD. Jeszcze większą wielkość zanotowano w grupie gospodarstw spełniających kryterium grup uprawianych roślin (obsada wyniosła blisko 7 SD i była jednocześnie blisko dwukrotnie większa niż w grupie gospodarstw zrównoważonych). Ta relacja była widoczna również w przypadku kategorii bydła, owiec, kóz i koni.

Obsada zwierząt na powierzchni użytków rolnych była blisko dwukrotnie niższa w grupie gospodarstw zrównoważonych, w porównaniu z przeciętnymi wynikami dla wszystkich gospodarstw indywidualnych. W gospodarstwach, w których przynajmniej jedno z pięciu kryteriów zrównoważenia było spełnione, pogłowie zwierząt oscyloowało pomiędzy 0,5 a 0,7 SD/UR.

Nakłady pracy w przeciętnym gospodarstwie indywidualnym nie przekraczały 1 JPZ. W grupie gospodarstw zrównoważonych nakłady te były większe o około 60% (1,5 JPZ). Zbliżoną wielkością cechowały się gospodarstwa spełniające kryterium grup uprawianych roślin.

Ogólnie rzecz biorąc, struktury nakładów pracy były bardzo zbliżone: w każdej z badanych zbiorowości przeważała praca własna, a nieznaczny odsetek stanowiła praca najemna, w szczególności stała. W większym stopniu korzystały z niej gospodarstwa zrównoważone.

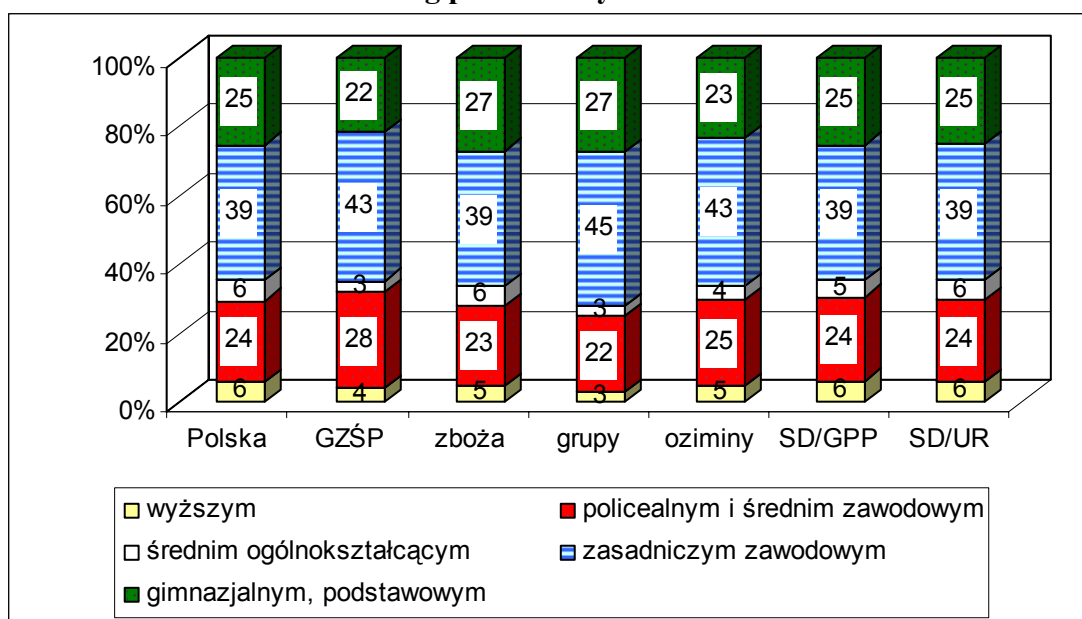
Strukturę osób kierujących gospodarstwem²⁵ według poziomu wykształcenia przedstawiono na rysunku 8.

Strukturę wyodrębnionych grup była bardzo podobna względem gospodarstw zrównoważonych. W każdej ze zbiorowości przeważały gospodarstwa, których kierownikami były osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym (39-45%), policealnym i średnim zawodowym (22-28%) oraz gimnazjalnym, podstawowym (22-27%).

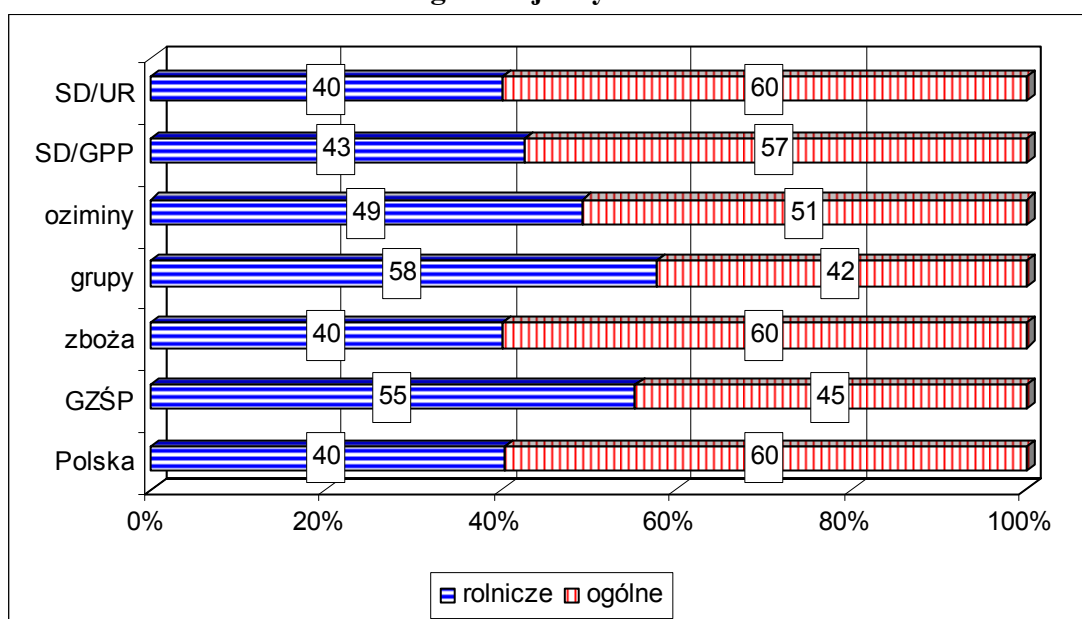
Na uwagę zasługuje udział osób kierujących gospodarstwem z wykształceniem rolniczym (rys. 9).

²⁵ „Za osobę kierującą gospodarstwem rolnym uważa się osobę fizyczną upoważnioną przez właściciela/użytkownika gospodarstwa rolnego do podejmowania decyzji bezpośrednio związanych z procesami produkcyjnymi, nadzorowania ich lub wykonywania. Kierujący jest na ogół, choć nie zawsze, tą samą osobą co użytkownik”. Zob. *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r.*, GUS, Warszawa 2006.

Rysunek 8. Struktura osób kierujących gospodarstwem według poziomu wykształcenia

Rysunek 9. Struktura osób kierujących gospodarstwem według rodzaju wykształcenia

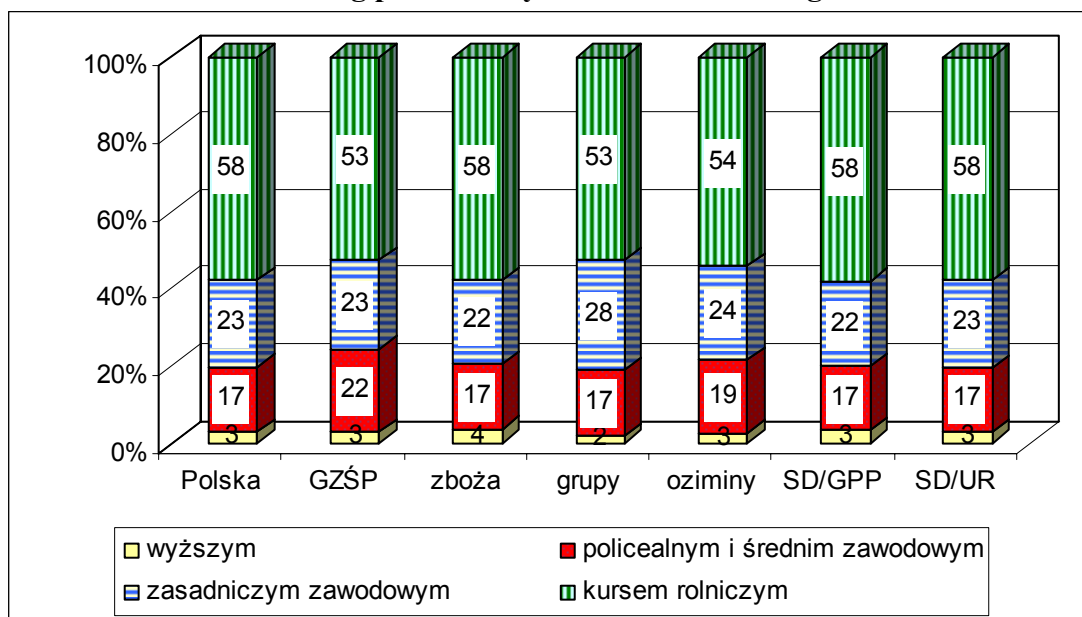

Gospodarstwa zrównoważone wyróżniły się wyższym o 15 p.p. udziałem osób z wykształceniem rolniczym w odniesieniu do przeciętnej w kraju gospodarstw indywidualnych (tj. 40% w Polsce, 55% wśród zrównoważonych). Również w grupach gospodarstw spełniających przynajmniej jedno kryterium zrównoważenia, odsetek osób z wykształceniem rolniczym był relatywnie wyższy. Szczególnie gospodarstwa spełniające kryterium liczby grup uprawianych roślin zaznaczyła się najwyższym udziałem osób z wykształceniem rolniczym (58%). Wyniki te potwierdzają, że rolnicy o profesjonalnym przygotowaniu do zawodu

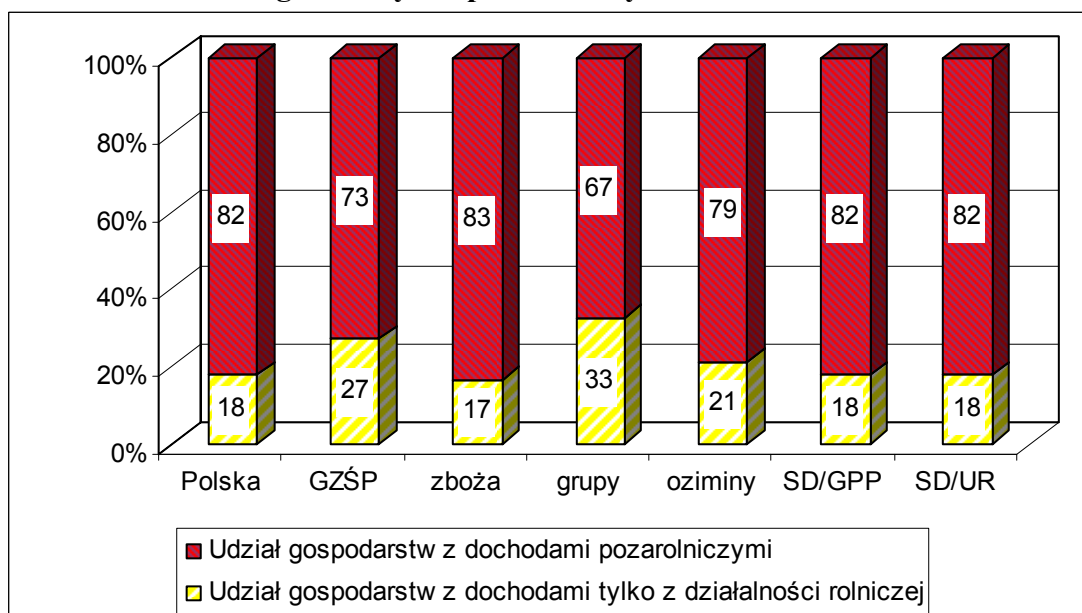
chętniej prowadzą prośrodowiskową działalność rolniczą oraz częściej wykazują aktywną postawę²⁶.

Struktura wykształcenia rolniczego, podobnie jak wykształcenia ogółem, uznano za bardzo podobną (rys. 10). Zdecydowanie wśród osób z wykształceniem rolniczym, przewyższał udział osób, które ukończyły kursy rolnicze (53-58%).

Rysunek 10. Struktura osób kierujących gospodarstwem według poziomu wykształcenia rolniczego

Rysunek 11. Struktura badanych grup gospodarstw według rolniczych i pozarolniczych źródeł dochodów

²⁶ Porównaj. W. Wilk, *Zrównoważone gospodarowanie a aktywność rolników*, [w:] Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu, Warszawa – Poznań 2007, w druku.

Gospodarstwa zrównoważone częściej obywają się bez dochodów ze źródeł pozarolniczych – najczęściej dotyczy to gospodarstw spełniających kryterium grup roślin w zmianowaniu, najrzadziej gospodarstw spełniających kryterium zbóż. Można stąd wysnuć wniosek, iż gospodarstwa zrównoważone uzyskują bardziej korzystne i zadawalające rolników dochody z działalności rolniczej, a fakt ten jest powodem niepodejmowania dodatkowych działalności pozarolniczych.

Wśród pozarolniczych źródeł dochodów w gospodarstwach zrównoważonych dominują emerytury i renty oraz praca najemna. Co drugie gospodarstwo uzyskiwało dochód z pracy najemnej oraz z tytułu emerytur i rent.

Tabela 11. Odsetek gospodarstw rolnych z dochodami z innych działalności niż rolnicza w badanych grupach gospodarstw

Wyszczególnienie	Polska	GZŚP	Kryteria zrównoważenia				
			zboża	grupy	oziminy	SD/GPP	SD/UR
Gospodarstwa z dochodami z innych działalności niż rolnicza	82	73	83	67	79	82	82
- działalności pozarolniczej ^a	10	10	10	9	11	11	10
- pracy najemnej	51	53	49	51	53	52	51
- emerytury i renty	52	60	56	59	54	51	52
- innych źródeł niezarobkowych ^b	5	5	6	6	5	6	5

^a do dochodów z działalności pozarolniczej, GUS kwalifikuje dochody z tytułu: działalności usługowej z wykorzystaniem własnego sprzętu, agroturystyki i wynajmu pokoi i innych, przetwórstwa produktów rolnych, przetwarzania drewna, rękodziela, akwakultury, wytwarzania energii odnawialnej na rynek, innych działalności (łącznie z chowem zwierząt futerkowych);

^b do dochodów z innych źródeł niezarobkowych, GUS kwalifikuje dochody z tytułu: pobierania zasiłku z pomocy społecznej, zasiłku wychowawczego, alimentów, stypendium, pomocy zagranicznej, gier liczbowych, wygrane w loteriach itp. oraz dochody z tytułu lokat kapitałowych

Struktura gospodarstw według przeważającego dochodu z różnych działalności rolniczych i nierolniczych gospodarstwa domowego względem gospodarstw zrównoważonych cechowała się znaczącym podobieństwem (tabela 11). Natomiast najbardziej porównywalna do gospodarstw zrównoważonych okazała się struktura gospodarstw spełniających kryterium grup uprawianych roślin.

Informacja o przeważającym dochodzie, czyli przekraczającym 50% dochodów gospodarstw domowych z określonych tytułów pozwala ocenić, które źródło dochodu jest najistotniejsze dla badanych grup gospodarstw. Przedstawiony udział gospodarstw o przeważającym dochodzie w każdej z grup na poziomie 100% wskazuje, że każde z badanych gospodarstw uzyskiwało dochód z określonej działalności przynajmniej w wysokości minimum 50%²⁷. To pozy-

²⁷ Wśród przeważających źródeł dochodów, GUS wyróżnia m.in.: działalność rolnicza i praca najemna, jak również: praca najemna i działalność rolnicza. Różnica pomiędzy tymi dwoma

tywne zjawisko, gdyż informuje, że struktura uzyskiwanych dochodów nie jest bardzo rozdrobniona.

Tabela 12. Struktura gospodarstw według przeważającego dochodu w całkowitym dochodzie gospodarstwa domowego w badanych grupach gospodarstw

Wyszczególnienie	Polska	GZŚP	Kryteria zrównoważenia				
			zboża	grupy	oziminy	SD/GPP	SD/UR
Gospodarstwa razem o przeważającym dochodzie ^a z:	100	100	100	100	100	100	100
- działalności rolniczej	27	43	25	51	33	27	27
- działalności rolniczej i pracy najemnej	0,8	1,0	0,7	1,6	1,1	0,9	0,8
- pracy najemnej	30	20	29	16	27	30	30
- pracy najemnej i działalności rolniczej	3	5	3	4	3	3	3
- działalności pozarolniczej	5	2	5	2	4	5	5
- emerytury i renty	27	20	31	15	22	25	27
- innych źródeł niezarobkowych	1,5	0,2	1,6	0,7	1,0	1,5	1,5
- pozostałe	7	9	6	9	8	7	7

^a gospodarstwa rolne zakwalifikowane do wymienionych grup wykazywały dochód z danej działalności co najmniej 50% łącznych dochodów gospodarstwa domowego

Pomimo umiarkowanego podobieństwa struktur gospodarstw zrównoważonych i ogółu gospodarstw indywidualnych, wystąpiły znaczące różnice w udziale gospodarstw o przeważającym dochodzie z działalności rolniczej. Przeciętnie, co czwarte gospodarstwo uzyskiwało przeważający dochód z działalności rolniczej. Gospodarstwa zrównoważone wyróżniły się wyższym o 16 p.p. odsetkiem gospodarstw o przeważającym dochodzie z działalności rolniczej w porównaniu z wynikami wszystkich gospodarstw indywidualnych (odpowiednio 27 i 43%).

Kolejne istotne źródło przeważającego dochodu to praca najemna. Gospodarstwa zrównoważone cechowały się o 10 p.p. niższym odsetkiem tej grupy gospodarstw (wyniósł 20% zbiorowości) w porównaniu z przeciętną w kraju (30% zbiorowości). Również w strukturze dochodów istotne okazały się emerytury i renty, gdyż co piąte gospodarstwo zrównoważone wyróżniało się ich przewagą, a co czwarte przeciętnie w Polsce.

Znacznie mniejszą część populacji badanych grup stanowiły gospodarstwa posiadające przeważające źródło dochodów z tytułu pracy najemnej i dzia-

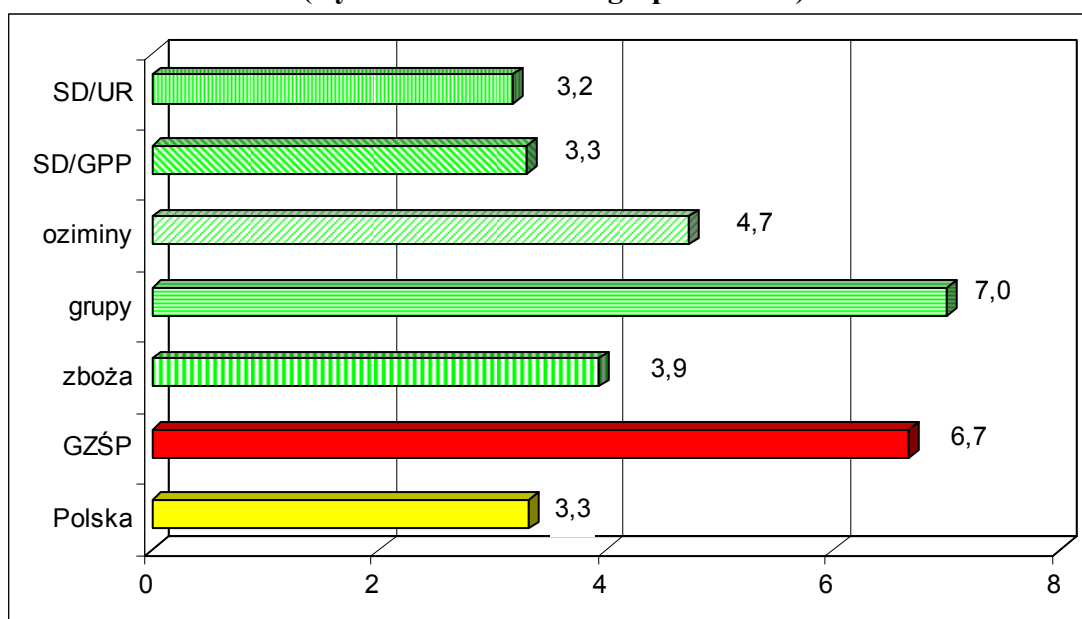
źródłami polega na przeważającym udziale dochodu z działalności rolniczej lub pracy najemnej, np. do przeważającego źródła dochodów z działalności rolniczej i najemnej zaliczono te gospodarstwa, które uzyskały wyższy dochód z działalności rolniczej niż z pracy najemnej, a jednocześnie ich suma wyniosła co najmniej 50% dochodu gospodarstwa domowego.

łalności rolniczej, działalności pozarolniczej oraz pozostałej, które stanowiły poziom niższy niż 10%.

Udział gospodarstw o przeważającym źródle dochodów z tytułu działalności rolniczej i pracy najemnej, czy też innych źródeł niezarobkowych kształtował się na najniższym poziomie w każdej z grup w porównaniu do innych źródeł dochodów.

Rolnicy prowadzący zrównoważoną gospodarę rolną częściej ukierunkowani są na prowadzenie działalności rolniczej, a działalności pozarolnicze mają drugorzędne znaczenie. To podejście przekłada się na wyższą siłę ekonomiczną²⁸ (rys. 12).

Rysunek 12. Wielkość ekonomiczna badanych grup gospodarstw (wyrażona w ESU^a na gospodarstwo)

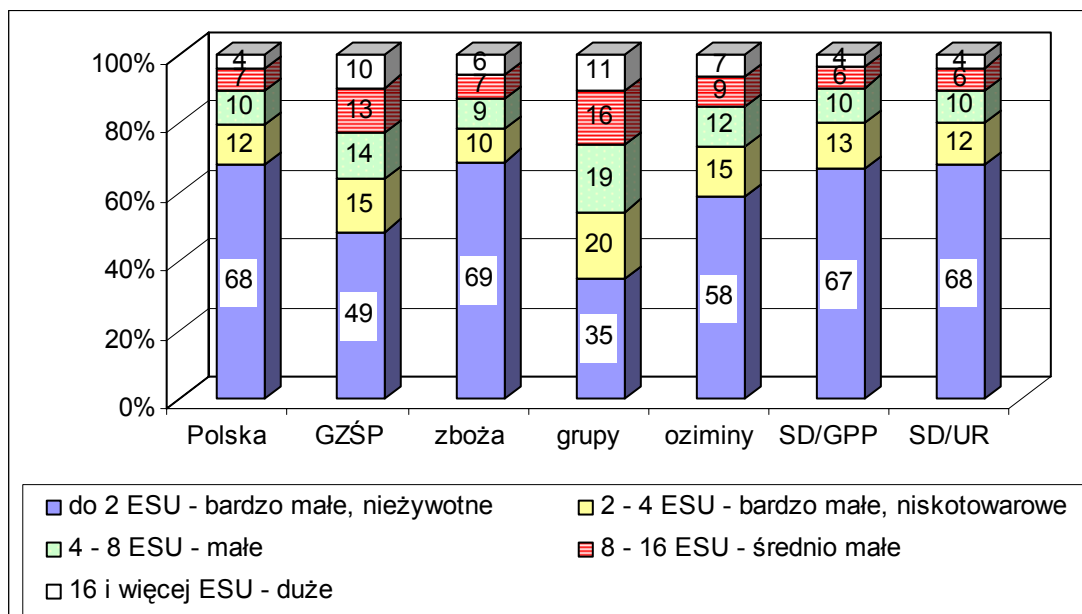
^a wielkość ekonomiczna gospodarstwa rolnego jest to suma standardowych nadwyżek bezpośrednich wszystkich działalności prowadzonych w tym gospodarstwie. Wielkość ekonomiczna wyrażona jest w Europejskich Jednostkach Wielkości (ESU). Wartość ta od 1984 r. wynosi 1 200 euro

Wielkość ekonomiczna wszystkich gospodarstw indywidualnych kształtowała się na poziomie nieznacznie wyższym niż 3 ESU i była jednocześnie niższa o połowę, w odniesieniu do gospodarstw zrównoważonych. Uwagę ponownie skupiły gospodarstwa uprawiające minimum 3 grupy roślin, gdyż wyróżniły się największą siłą ekonomiczną tj. na poziomie 7 ESU. Pogłębienie rozpoznania w tym zakresie umożliwia analiza struktury gospodarstw w badanych grupach w podziale na grupy wielkości ekonomicznej (rys. 13). Podział ten jest też-

²⁸ Porównaj, W. Wilk, *Zrównoważone gospodarowanie a aktywność rolników*, [w:] *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, Warszawa – Poznań 2007, w druku.

samy z przyjętym sposobem klasyfikacji gospodarstw rolnych według ich wielkości ekonomicznej w FADN – systemie zbierania i wykorzystywania danych rachunkowych z gospodarstw rolnych.²⁹

Rysunek 13. Struktura badanych grup gospodarstw według wielkości ekonomicznej

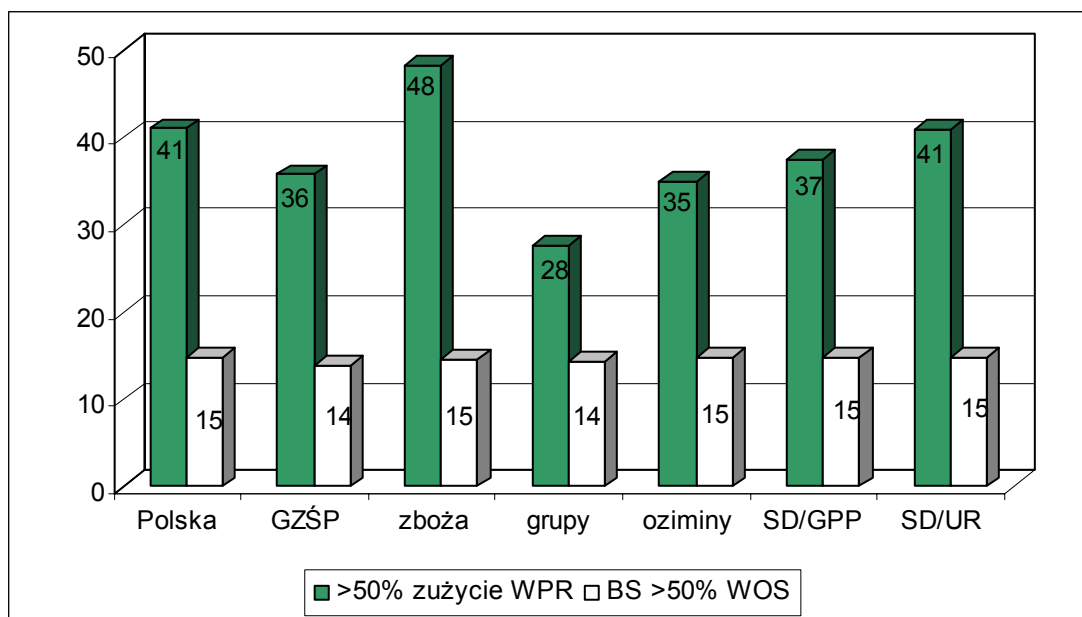

Jak wynika z rysunku 13, największe różnice wystąpiły w przypadku gospodarstw nieżywotnych, bardzo małych, o sile ekonomicznej poniżej 2 ESU oraz w przypadku dużych gospodarstw – o wielkości co najmniej 16 ESU. Gospodarstwa zrównoważone cechowały się znacznie mniejszym odsetkiem gospodarstw nieżywotnych (niższym o ponad jedną czwartą) w relacji do ogółu gospodarstw indywidualnych. Jednocześnie gospodarstwa zrównoważone cechowały się ponad dwukrotnie wyższym udziałem gospodarstw dużych i średnio małych, w odniesieniu do całej zbiorowości (ponad dwukrotnie więcej). Gospodarstwa spełniające kryterium liczby grup uprawianych roślin oraz oziminy cechowały się najbardziej zbliżoną strukturą co zrównoważone. Te dwa warunki zrównoważenia w przeważającej części wpłynęły na przeciętną siłę ekonomiczną gospodarstw zrównoważonych.

Statystyka dochodów wyodrębnia również gospodarstwa domowe użytkowników zużywające więcej niż 50% wartości produkcji rolniczej gospodarstwa. Takie informacje pozwalają częściowo zweryfikować produkcję przeznaczoną na samozaopatrzenie gospodarstwa oraz sprzedaż nadwyżek na rynek (rys. 14).

²⁹ Porównaj, *Metodyka liczenia nadwyżki bezpośredniej i zasady typologii gospodarstw rolniczych*, I. Augustyńska-Grzymek, FAPA, Warszawa 2000.

Rysunek 14. Udział gospodarstw według zużycia produkcji na własne potrzeby^a oraz wartości sprzedaży bezpośredniej^b

^a symbolem „>50% zużycie WPR” oznaczono gospodarstwa domowe użytkowników zużywające więcej niż 50% wartości produkcji rolniczej gospodarstwa; ^b symbolem „BS > 50% WOS” oznaczono gospodarstwa o wartości bezpośredniej sprzedaży konsumentom więcej niż 50% wartości ogólnej sprzedaży gospodarstwa rolnego

Odsetek gospodarstw samozaopatrzeniowych przekracza 40% ogółu gospodarstw indywidualnych. Nieznacznie niższy odsetek tej grupy wystąpił wśród zrównoważonych (o 5 p.p.), co oznacza, że mniejsza część gospodarstw o produkcji bardziej przyjaznej środowisku, zużywa minimum połowę wartości produkcji w gospodarstwie, czyli jednocześnie więcej producentów produkuje na rynek.

Udział gospodarstw o wartości bezpośredniej sprzedaży konsumentom więcej niż 50% wartości ogólnej sprzedaży gospodarstwa rolnego kształtował się na stabilnym poziomie w grupach. Można domniemywać, że sposób gospodarowania zrównoważonego nie wpływa na działania podejmowane przez rolników w zakresie bezpośredniej sprzedaży konsumentom.

6. Zrównoważenie gospodarstw rolniczych

W badaniach GUS podstawowe kryterium wyróżnienia grup (typów) społeczno-ekonomicznych gospodarstw domowych stanowi dochód. Na ogół ma miejsce sytuacja, iż dochód z jednego źródła przekracza 50%, co przyjmuje się jako wartość progową spełnienia kryterium. Są jednakże sytuacje, iż kryterium to spełnia łączny dochód z dwóch lub nawet więcej źródeł. W zależności od

tego, gospodarstwa przyporządkowuje się do jednej z siedmiu grup społeczno-ekonomicznych. Grupę ósmą stanowią gospodarstwa pozostałe.

Zbiorowość gospodarstw domowych rolników indywidualnych (użytkowników indywidualnych gospodarstw rolnych) jest wielce zróżnicowana pod względem przeważającego źródła utrzymania. Z gospodarstwa rolnego utrzymuje się mniej rodzin (gospodarstw domowych) aniżeli z pracy najemnej oraz nieznacznie mniej niż ze świadczeń społecznych. Odpowiednio stanowiło to 27, 30 i 27%. Pozostałe rodziny (gospodarstwa domowe) utrzymują się w przeważającym stopniu z działalności pozarolniczej na własny rachunek (4,8%), pracy najemnej i działalności rolniczej (3,6%), innych źródeł niezarobkowych poza emeryturą i rentą (1,5%), zaś w przypadku 6,5% gospodarstw domowych na przeważające źródło utrzymania składa się dochód z więcej niż dwóch źródeł lub nie ustalono źródła dochodu.³⁰

Nasze zainteresowanie w tej pracy skupia się na gospodarstwach rolniczych, przez które rozumiemy gospodarstwa domowe z użytkownikiem gospodarstwa rolnego, dla których dochód z gospodarstwa rolnego stanowi powyżej 50% w ogólnym dochodzie będącym źródłem utrzymania. Gospodarstwa te – rolnicze – stanowią trzon rolnictwa indywidualnego. Ma to uzasadnienie w użytkowanych przez nie czynnikach produkcji, wielkości ekonomicznej (sile ekonomicznej) oraz daleko silniejszym związku z miejscem pracy i zamieszkania aniżeli ludności z pozostałych grup społeczno-ekonomicznych. Przesądzające znaczenie ma w tym zakresie ziemia, pogłowie zwierząt oraz wielkość ekonomiczna. Na gospodarstwa rolnicze przypada około 2/3 powierzchni użytków rolnych, połowa nakładów pracy (JPZ) oraz 78% pogłowia (SD) rolnictwa indywidualnego. Gospodarstwa tej grupy społeczno-ekonomicznej wyraźnie wyróżniają się od pozostałych grup nie tylko pod względem wielkości absolutnych przypadających na przeciętne gospodarstwo. Nie jest naszym celem analiza różnic między grupami społeczno-ekonomicznymi gospodarstw. Zwrócimy uwagę jedynie na wybijające się różnice w zakresie powierzchni użytków rolnych, nakładów pracy, pogłowia zwierząt i siły ekonomicznej. Gospodarstwom rolniczym najmniej ustępują gospodarstwa grupy II – dawniej zwane jako gospodarstwa chłopsko-robotnicze (w odróżnieniu od grupy IV – robotniczo-chłopskich). Pozostałe grupy gospodarstw wyraźnie odbiegają od gospodarstw rolniczych pod względem zasobów produkcyjnych (tab. 13) oraz wskaźników efektywnościowych (tab. 14).

³⁰ Kolejne wyodrębnienia gospodarstw domowych według źródeł utrzymania są szczegółowo omówione w pracy: J.St. Zegar, *Źródła utrzymania rodzin związanych z rolnictwem*, Studia i Monografie, z. 133, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.

**Tabela 13. Wybrane dane gospodarstw
według przeważającego dochodu (na gospodarstwo)**

Wyszczególnienie	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
Powierzchnia ogółem (ha)	14,53	8,75	2,96	4,58	5,13	2,23	3,03	6,72
Użytki rolne (ha)	13,15	7,62	2,42	3,67	4,24	1,75	2,43	5,80
Grunty orne (ha)	10,38	5,64	1,71	2,64	2,98	1,19	1,56	4,31
Nakłady pracy (JPZ)	1,68	1,67	0,52	1,10	0,52	0,55	0,47	1,22
- rodziny	1,57	1,64	0,50	1,08	0,48	0,54	0,45	1,19
Pracujący w gosp. (osoby)	2,33	3,16	1,94	2,74	1,90	1,71	1,63	2,46
Pracujący w wieku ≥ 65 l., proc.	14,53	8,75	2,96	4,58	5,13	2,23	3,03	6,72
- użytkownicy, proc.	13,15	7,62	2,42	3,67	4,24	1,75	2,43	5,80
Użytk. z wyższym wyksz., proc.	2,2	4,0	10,1	5,4	10,8	3,0	7,9	3,9
- rolniczym wyższym, proc.	1,2	1,7	1,6	0,8	2,3	0,5	1,2	1,2
Użytk. w wyksz. roln., proc.	59,5	52,7	27,7	36,6	35,5	28,8	27,6	44,4
Użytkownicy – M, proc.	81,4	66,5	65,8	60,0	75,9	55,0	62,1	69,2
Użytkownicy – K, proc.	18,6	33,5	34,2	40,0	24,1	45,0	37,9	30,8
Pracujący/JPZ	1,33	1,92	3,84	2,54	3,09	3,17	3,63	2,07
Pogłowie (SD)	8,48	4,05	0,62	1,61	1,00	0,54	0,51	2,78
Siła ekonomiczna (ESU)	8,96	4,2	1,07	1,82	1,81	0,74	0,91	3,28

Legenda – przeważające źródło utrzymania stanowi dochód z: I – gospodarstwa rolnego, II – z gospodarstwa rolnego i pracy najemnej, III – z pracy najemnej, IV – z pracy najemnej i gospodarstwa rolnego, V – działalności pozarolniczej na własny rachunek, VI – emerytur i rent, VII – innych niezarobkowych źródeł utrzymania, VIII – pozostałe gospodarstwa.

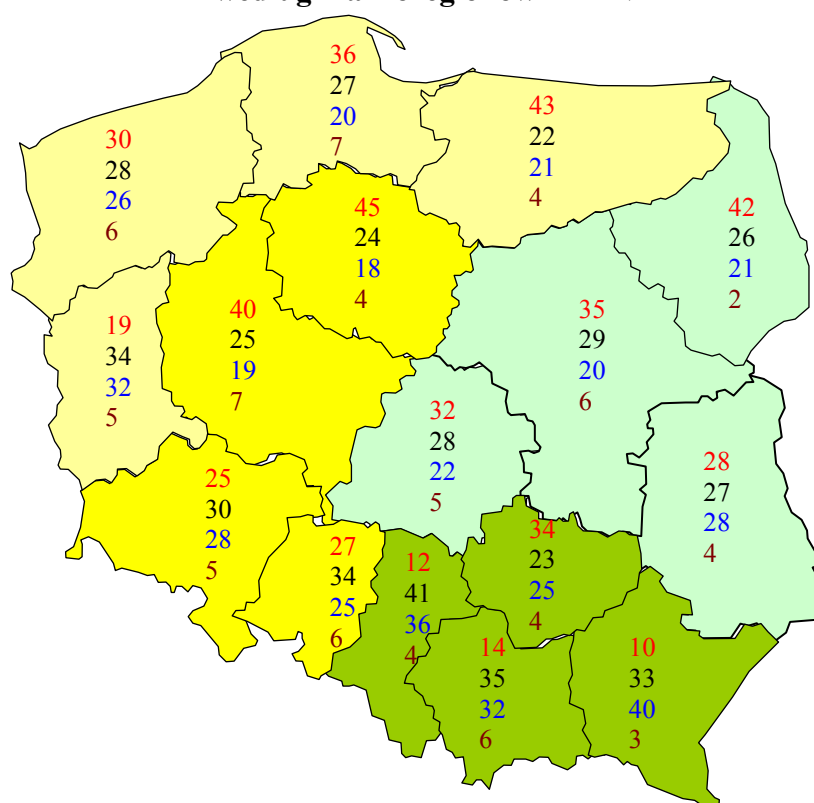
**Tabela 14. Wybrane wskaźniki „efektywnościowe” gospodarstw
według grup społeczno-ekonomicznych**

Wyszczególnienie	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII
ESU/ha UR	0,68	0,55	0,44	0,50	0,43	0,42	0,37	0,57
ESU/JPZ	5,33	2,51	2,07	1,66	3,49	1,34	1,95	2,68
JPZ/100 ha UR	12,8	22,0	21,4	29,9	12,2	31,5	19,2	21,1
SD/1 ha UR	0,64	0,53	0,26	0,44	0,23	0,31	0,21	0,48
Użytkownicy ≥ 65 lat (proc.)	5,1	10,4	2,5	15,1	2,1	49,8	4,5	12,7
Użytkownicy z wykształceniem rolniczym (proc.)	59,5	52,7	27,7	36,6	35,5	28,8	27,6	44,4

Legenda: Jak w tab. 13.

Odsetek gospodarstw rolniczych oraz pozostałych grup społeczno-ekonomicznych wykazuje znaczne zróżnicowanie przestrzenne (mapka 8). Najwięcej relatywnie – powyżej 40% – gospodarstw rolniczych jest w województwach o przodującym rolnictwie (wielkopolskie i kujawsko-pomorskie) lub o istotnym znaczeniu rolnictwa w gospodarce regionu (warmińsko-mazurskie i podlaskie), najmniej natomiast – poniżej 20% – w województwach szczególnie rozdrobnionego rolnictwa, dużej częstotliwości pracy najemnej oraz świadczeń społecznych (podkarpackie, śląskie, małopolskie i lubuskie).

Mapa 8. Odsetek gospodarstw rolniczych, pracowników najemnych, emerytów i rencistów oraz biznesowych w poszczególnych województwach według makroregionów FADN

Makroregiony według FADN:

I – Pomorze i Mazury
II – Wielkopolska i Śląsk
III – Mazowsze i Podlasie
IV – Małopolska i Pogórze

Grupy społeczno-ekonomiczne (proc.)

Gospodarstwa rolnicze
Gospodarstwa pracowników najemnych
Gospodarstwa emerytów i rencistów
Gospodarstwa biznesowe

W uzupełnieniu dodamy, iż rolnicy z wyższym wykształceniem zarówno ogólnym, jak i rolniczym relatywnie rzadziej występują wśród gospodarstw domowych rolniczych (2,2% z wykształceniem wyższym, w tym 1,2% z rolniczym), aniżeli w gospodarstwach utrzymujących się z pracy najemnej (odpowiednio 10,1 i 1,6%) oraz gospodarstwach utrzymujących się z pozarolniczego biznesu (odpowiednio 10,8 i 2,3%). Zapewne wynika to z faktu, iż osoby z wyższym wykształceniem mają zwiększone potrzeby ale i możliwości znalezienia konkurencyjnej w stosunku do gospodarstwa pracy najemnej czy podjęcia działalności pozarolniczej na własny rachunek. Te zależności są zrozumiałe. Natomiast trudniejszy do objaśnienia jest relatywnie wysoki odsetek użytkowników z wyższym wykształceniem w grupie gospodarstw utrzymujących się ze źródeł niezarobkowych innych aniżeli świadczenia emerytalno-rentowe (7,9%).

Gospodarstwa rolnicze stanowią około 27% ogółu gospodarstw indywidualnych. Odsetek ten wyraźnie rośnie wraz z obszarem gospodarstwa. W gospodarstwach najmniejszych rolnictwo stanowi przeważające źródło utrzymania zaledwie dla niecałych 6% gospodarstw. W najwyższych grupach obszarowych odsetek ten sięga 90%, co oznacza, że nawet w grupie największych obszarowo gospodarstw co dziesiąte gospodarstwo posiada pozarolnicze przeważające źródło utrzymania. Odsetek gospodarstw zrównoważonych jest wyższy wśród gospodarstw rolniczych aniżeli wśród ogółu gospodarstw indywidualnych. Jednak 57% gospodarstw zrównoważonych posiada przeważające nierolnicze źródło utrzymania. Ma miejsce widoczna zależność pomiędzy obszarem gospodarstwa a odsetkiem gospodarstw rolniczych. Im większy obszar gospodarstwa, tym częściej stanowi ono przeważające źródło utrzymania dla rodzin je użytkujących. Zależność taka ma miejsce również w odniesieniu do gospodarstw zrównoważonych (tab.15).

Tabela 15. Liczebność gospodarstw rolniczych spełniających kryteria zrównoważenia na tle ogółu gospodarstw indywidualnych (proc.^a)

Wyszczególnienie	Rolnicze razem	Zrównoważone	Kryterium				
			zbóż	grup	ozimin	SD/GPP	SD/UR
Razem	26,9	43,0	24,6	51,4	33,2	27,3	26,8
<1 ha	5,9	8,0	4,4	3,3	3,4	4,8	5,8
1-5	15,4	13,2	15,7	19,5	15,2	11,9	15,1
5-25	61,1	68,9	69,3	70,8	63,1	53,7	60,6
25-50	89,7	92,1	92,6	94,5	89,8	86,7	89,5
Powyżej 50 ha	89,7	94,8	92,4	95,4	92,4	88,3	89,6

^a odsetki liczone w grupach gospodarstw spełniających określone kryteria (gospodarstw rolniczych i ogółu gospodarstw indywidualnych)

Znajduje to wyraz w strukturze obszarowej grup gospodarstw rolnych, która w przypadku gospodarstw zrównoważonych znacząco odbiega od gospodarstw rolniczych a tym bardziej od struktury obszarowej ogółu gospodarstw. Zwraca uwagę relatywnie znaczący odsetek gospodarstw najwyższej grupy obszarowej wśród gospodarstw zrównoważonych – 3,5-krotnie wyższy w porównaniu z gospodarstwami rolniczymi oraz aż 11,6-krotnie wyższy w porównaniu z gospodarstwami ogółem (rys. 15). Potwierdza to supozycję, iż zrównoważenie gospodarstw ze względu na wybrane kryteria wymaga większego potencjału przyrodniczego. Mamy zatem do czynienia z czytelnym układem syntetycznie odzwierciedlającym sytuację rolnictwa indywidualnego. Układ ten polega na zależności:

gospodarstwa rolnicze zrównoważone \Rightarrow *gospodarstwa rolnicze*
 $(\Rightarrow$ *gospodarstwa zrównoważone*) \Rightarrow *gospodarstwa ogółem*

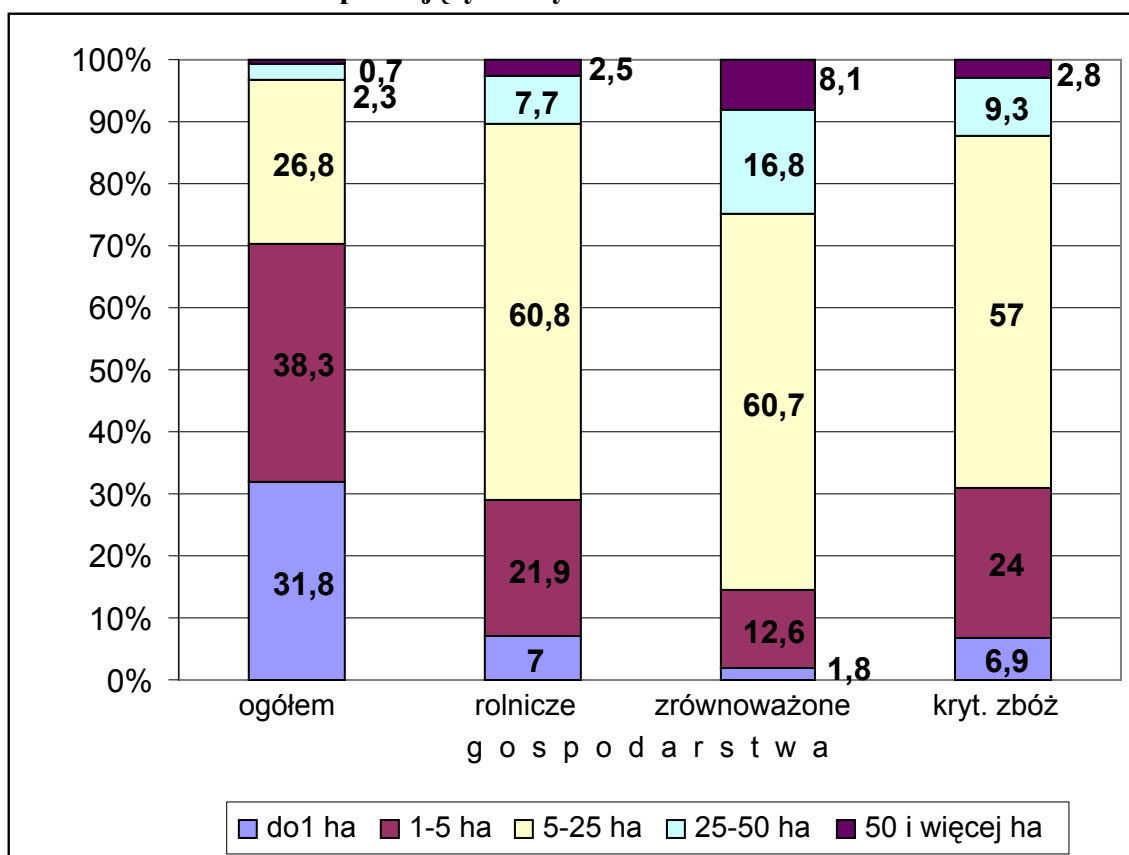
Układ taki ma miejsce w przypadku trzech podstawowych cech gospodarstw rolnych, natomiast w odniesieniu do arealu użytków rolnych jest pewien wyjątek, a mianowicie areal ten w gospodarstwach rolniczych jest nieco mniejszy w porównaniu z gospodarstwami zrównoważonymi.

Tabela 16. Wartości podstawowych cech w wybranych typach gospodarstw rolnych

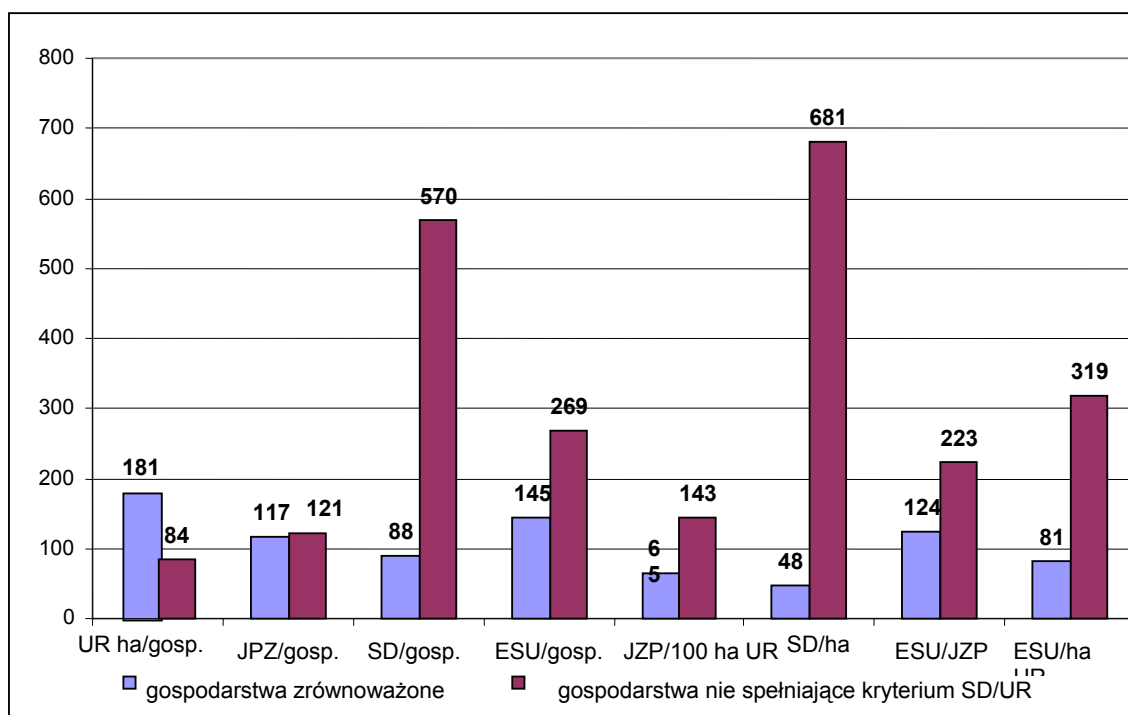
Wyszczególnienie	Ogółem	Zrównoważone	Rolnicze	Rolnicze zrównoważone
Użytki rolne (ha)	5,5	14,1	13,2	23,8
Siła ekonomiczna (ESU)	3,3	7,5	9,0	13,0
Nakłady pracy (JZP)	0,91	1,58	1,68	1,97
Pogłowie zwierząt (SD)	2,9	4,1	8,5	7,5

Gospodarstwa zrównoważone można by uznać za elitę rolnictwa indywidualnego, gdyby były uwzględnione inne kryteria dobrych praktyk rolniczych, w szczególności zaś bilans nawozowy. Jednak i bez tego przewaga gospodarstw zrównoważonych, stanowiących przeważające źródło utrzymania dla rodzin z nimi związanych jest wyraźna. Gospodarstwa te stanowią zaledwie 2,6% ogółu gospodarstw rolniczych (tj. 17,2 tys. spośród 664,2 tys.). Na nie przypada jednak 4,7% użytków rolnych, 3,0% nakładów pracy (JPZ), 2,3% pogłowia (SD) oraz 3,8% siły ekonomicznej (ESU) w stosunku do ogółu gospodarstw rolniczych. Zatem, jak łatwo zauważyć, intensywność produkcji, zwłaszcza produkcji zwierzęcej jest w tych pierwszych niższa.

Rysunek 15. Struktura obszarowa gospodarstw ogółem, rolniczych, zrównoważonych i spełniających kryterium udziału zbóż

Rysunek 16. Gospodarstwa rolnicze zrównoważone i gospodarstwa rolnicze nie spełniające kryterium SD/UR na tle ogółu gospodarstw rolniczych (gospodarstwa rolnicze = 100)

Spośród gospodarstw rolniczych, kryterium udziału zbóż spełnia jedynie 25% gospodarstw, kryterium ozimin 35%, kryterium grup roślin 43%, kryterium SD/GPP 46%, natomiast kryterium SD/UR aż 97%. Interesująca jest grupa gospodarstw rolniczych niespełniająca tego ostatniego kryterium. Można bowiem sądzić, iż jest to grupa specjalizująca się w produkcji zwierzęcej, opierająca chów w znacznym stopniu na paszach kupnych, a także zagrażająca środowisku z powodu nadmiaru nawozów organicznych z odchodów zwierzęcych. Grupa ta stanowi 2,9% gospodarstw rolniczych. Na nią przypada 2,5% użytków rolnych, 3,5% nakładów pracy (JZP), 16,5% pogłowia zwierząt (SD) oraz 7,8% siły ekonomicznej (ESU).

Rysunek 16 znakomicie ilustruje odmienną gospodarkę gospodarstw nie spełniających kryterium SD.UR oraz gospodarstw zrównoważonych w stosunku do ogółu gospodarstw rolniczych. W szczególności dotyczy to, jak należało się zresztą spodziewać, pogłowia zwierząt przypadających na gospodarstwo oraz na 1 ha UR. W grupie gospodarstw nie spełniających kryterium SD/UR pogłowie zwierząt jest 5,7-krotnie większe niż w gospodarstwach rolniczych ogółem (w grupie gospodarstw zrównoważonych jest ono o 12% niższe), zaś pogłowie to w przeliczeniu na 1 ha UR jest odpowiednio 6,8-krotnie wyższe i 2-krotnie niższe. O ile w gospodarstwach rolniczych pogłowie to na 1 ha UR kształtuje się na poziomie 0,64 SD, a w gospodarstwach rolniczych 0,31SD, to w grupie gospodarstw nie spełniających kryterium SD/UR wynosi ono aż 4,36 SD. Norma wynikająca z dyrektywy azotanowej jest ponad 2-krotnie przekroczona w tej grupie gospodarstw.

Rysunek 16 wskazuje również na przewagę gospodarstw nie spełniających kryterium SD/UR nad gospodarstwami rolniczymi ogółem, 2,2-krotną w przypadku ESU/JPZ oraz 3,2-krotną w przypadku ESU/ha UR. Zbliżona przewaga ma miejsce również w stosunku do gospodarstw rolniczych zrównoważonych. Wielkość ekonomiczna przypadająca na jednostkę nakładu pracy (ESU/JPZ) w grupie gospodarstw rolniczych kształtuje się na poziomie 5,3 – w gospodarstwach zrównoważonych na poziomie 6,6 a w grupie gospodarstw niespełniających kryterium SD/UR wynosi 11,9. Natomiast wskaźnik siły ekonomicznej (ESU/ha UR) wynosi odpowiednio: 0,7; 0,5 i 2.2.

6. Podsumowanie i wnioski

W pracy podjęto kwestię zrównoważenia rolnictwa indywidualnego przez pryzmat liczby (odsetka), znaczenia i podstawowych cech gospodarstw rolnych wyróżnionych według pewnych cech. Gospodarstwa te zestawiono w grupy: gospodarstwa zrównoważone, gospodarstwa stosujące płodozmian norfolki, gospodarstwa bezinwentarzowe i gospodarstwa samozaopatrzeniowe. Kryterium wyodrębnienia grupy obejmującej gospodarstwa zrównoważone było jednocześnie spełnianie przez nie pięciu kryteriów środowiskowo-produkcyjnych, doty-

czących udziału w strukturze zasiewów zbóż i roślin ozimych, grup roślin uprawianych, obsady przeżuwaczy na głównej powierzchni paszowej oraz obsady pogłównia zwierząt gospodarskich na użytkach rolnych. Ponadto, wyodrębniono grupę gospodarstw rolniczych, tzn. stanowiących przeważające (>50%) źródło utrzymania dla rodzin z nimi związanych, spełniających kryteria środowiskowo-produkcyjne zrównoważenia. Wybrane kryteria zrównoważenia środowiskowo-produkcyjnego i wyróżnione grupy gospodarstw rolnych nie są oczywiście wystarczające do pełnej oceny zrównoważenia rolnictwa i gospodarstw rolnych. Niemniej dają pewien obraz w tym zakresie.

W pracy ustalono – na poziomie kraju oraz województw – liczbę gospodarstw w wyróżnionych grupach, ich znaczenie dla całego rolnictwa indywidualnego oraz wartości podstawowych cech. Przedmiotem analizy nie było zagadnienie ustalenia przyczyn różnicowania regionalnego liczebności czy wartości badanych cech wyróżnionych grup gospodarstw rolnych, a jedynie fotografia stanu. To zagadnienie dopiero czeka na opracowanie. Liczebność gospodarstw samozaopatrzeniowych i bezinwentarzowych jest duża – stanowią one odpowiednio 41 i 37% ogółu gospodarstw indywidualnych, podobnie jak liczebność gospodarstw spełniających poszczególne kryteria środowiskowo-produkcyjne zrównoważenia. Natomiast liczebność gospodarstw zrównoważonych, gospodarstw stosujących płodozmian norfolki oraz gospodarstw rolniczych zrównoważonych jest stosunkowo niewielka, a mianowicie wynosi odpowiednio (w tys.): 51,6, 41,6 i 17,2. Analiza dostarcza bogatego materiału empirycznego w zakresie znaczenia wyróżnionych grup gospodarstw: produkcyjnego, ekonomicznego, społecznego oraz środowiskowego, a także wartości podstawowych cech w gospodarstwach tych grup.

Gospodarstw zrównoważonych, tzn. jednocześnie spełniających przyjęte kryteria środowiskowo-produkcyjne zrównoważenia, jest stosunkowo niedużo, Gospodarstwa te cechowały się ponad dwukrotnie większą powierzchnią w odniesieniu do ogółu gospodarstw indywidualnych (odpowiednio 14 i 6 ha), przy tym lepiej użytkowanych. Odsetek powierzchni ugorowanej i odłogowanej w tej grupie kształtował się na pięciokrotnie niższym poziomie w porównaniu do ogółu gospodarstw indywidualnych (odpowiednio 1 i 5%). Te pierwsze przeznaczały też większą część posiadanych użytków rolnych pod uprawę roślin na gruntach ornych (odpowiednio 87 i 76%).

Gospodarstwa zrównoważone cechowały również znacznie większe nakłady pracy w porównaniu do ogółu gospodarstw (odpowiednio 1,5 JPZ i 0,9 JPZ). Poziom wykształcenia ogólnego osób kierujących gospodarstwami zrównoważonymi nie odbiegał znacząco od ogółu użytkowników gospodarstw indywidualnych, natomiast w gospodarstwach zrównoważonych wyraźnie wyższy

był odsetek kierujących z wykształceniem rolniczym w porównaniu do wszystkich gospodarstw indywidualnych (odpowiednio 55 i 40%).

Różnice w powierzchni użytków rolnych gospodarstw zrównoważonych i ogółu gospodarstw indywidualnych przesądziły, w istocie, o różnicach w ich przeciętnej sile ekonomicznej. Odpowiednie wskaźnik wyniosły 7 i 3 ESU. W wyróżnionej grupie udział gospodarstw nieżywootnych (do 2 ESU) wyniósł niecałe 50%, podczas gdy w całej zbiorowości gospodarstw indywidualnych wyniósł 70%. Udział gospodarstw średnio-małych (o sile 8-16 ESU) wyniósł odpowiednio 13 i 7%, natomiast większych (o sile ekonomicznej co najmniej 16 ESU) odpowiednio 10 i 4%.

Dochody z działalności pozarolniczej uzyskiwało 73% gospodarstw zrównoważonych, w odniesieniu do przeciętnych wyników gospodarstw indywidualnych było to mniej o 9 p.p. Można przypuszczać, że rolnicy prowadzący zrównoważone gospodarstwa uzyskują bardziej korzystne i zadawalające dochody z działalności rolniczej, a fakt ten jest powodem rzadszego podejmowania dodatkowych działalności pozarolniczych.

Informacja o przeważającym dochodzie pozwoliła ocenić, które źródło dochodu było najistotniejsze w badanych grupach gospodarstw. W każdym z gospodarstw pozyskiwano dochód w wysokości minimum 50% z określonej działalności (spośród takich jak: działalność rolnicza, działalność rolnicza i praca najemna, praca najemna, praca najemna i działalność rolnicza, działalność pozarolnicza, emerytury i renty, inne źródła, pozostałe). To dowodzi o przeważającym znaczeniu grup źródeł dochodów na poziomie gospodarstwa rolnego. Na tej podstawie stwierdzono, że relatywnie mniejsze znaczenie w gospodarstwach zrównoważonych mają dochody z tytułu emerytur i rent, innych źródeł niezarobkowych, pracy najemnej. Wśród gospodarstw zrównoważonych większe znaczenie miała działalność rolnicza w porównaniu z przeciętnym gospodarstwem indywidualnym, o czym świadczył udział gospodarstw o przeważającym dochodzie z tej działalności (odpowiednio 43 i 27%).

Na podstawie wyników dotyczących zużycia wartości produkcji rolniczej przez użytkowników gospodarstw domowych oraz dotyczących wartości bezpośredniej sprzedaży konsumentom stwierdzono, że te dwie kategorie związane z produkcją nie miały wpływu na działania środowiskowe podejmowane przez rolników.

Odsetek gospodarstw indywidualnych spełniających co najmniej jedno z badanych kryteriów zrównoważania (spośród takich jak: udział zbóż, udział ozimin, liczba gatunków uprawianych roślin, obsada zwierząt na głównej powierzchni paszowej oraz na powierzchni użytków rolnych), można uznać za znaczący (mieścił się w przedziale 20% w przypadku kryterium grup roślin

oraz 97% w przypadku kryterium obsady zwierząt na powierzchni użytków rolnych). Można zatem wnioskować, iż stopień trudności spełniania poszczególnych kryteriów zrównoważenia jest nader zróżnicowany. Ale trudno o jednoznaczne wnioski. Na przykład, kryterium dotyczące obsady wszystkich zwierząt w gospodarstwie na powierzchni użytków rolnych spełniają prawie wszystkie gospodarstwa, co wskazuje na przestrzeganie wymogów Dyrektywy Azotanowej UE). Jednakże niespełnienie tego kryterium przez 2,9% gospodarstw, utrzymujących 15% pogłównia zwierząt (SD) może okazać się, że lokalnie jest to istotnie szkodliwe dla środowiska.

Blisko w co piątym gospodarstwie spełniającym kryterium obsady zwierząt na głównej powierzchni paszowej i/lub na powierzchni użytków rolnych nie uprawiano roślin. To oznacza, że możliwe jest spełnienie dwóch kryteriów zrównoważenia bez gospodarowania na gruntach ornych. Jednakże opierając się na założeniach rolnictwa zrównoważonego, istotne jest równoległe prowadzenie produkcji roślinnej z produkcją zwierzęcą. Pozostałe wymogi rolnictwa zrównoważonego „zobowiązują” do uprawy roślin. W grupie gospodarstw zrównoważonych, każde gospodarstwo posiadało uprawy rolnicze, czyli prowadziło gospodarkę rolną na gruntach ornych.

Strukturę upraw w gospodarstwach zrównoważonych można uznać za bardziej korzystną w porównaniu do ogółu gospodarstw indywidualnych w Polsce. Gospodarstwa zrównoważone wyróżniały się niższym odsetkiem powierzchni roślin zbożowych, ale dzięki temu jednocześnie wyższym udziałem roślin ozimych, poplonów, roślin przemysłowych oraz roślin okopowych, co wynikało z przyjętych kryteriów zrównoważenia.

Przyjęte kryteria gospodarstwa zrównoważonego sprzyjają prowadzeniu produkcji roślinnej i zwierzęcej jednocześnie. Warto podkreślić, że bezpośrednio kryteria te nie „nakazują” prowadzenia produkcji zwierzęcej, gdyż jedynie maksymalna obsada na powierzchni użytków rolnych oraz na głównej powierzchni paszowej została określona. Jak wynika z badań, różnica pomiędzy gospodarstwami zrównoważonymi i ogółem gospodarstw indywidualnych wyniosła 23 p.p. (odpowiednio 86 i 63% gospodarstw zajmowało się produkcją zwierzęcą).

Struktura gospodarstw z chowem i hodowlą poszczególnych grup zwierząt była bardzo zbliżona wśród gospodarstw zrównoważonych i ogółem gospodarstw indywidualnych. Pomimo włączenia kryterium obsady zwierząt na powierzchni paszowej do wymogów gospodarstwa zrównoważonego, kryterium to „nie dyskryminowało” gospodarstw zajmujących się hodowlą trzody chlewnej. Stąd też można twierdzić, że nie tylko gospodarstwa utrzymujące zwierzęta klasyfikowane do przeżuwaczy mogą prowadzić produkcję przyjazną środowisku.

Poszczególne województwa wyróżniały się odmiennym udziałem gospodarstw spełniających badane kryteria zrównoważenia. Nie zauważono powiązania pomiędzy spełnieniem poszczególnych kryteriów w gospodarstwach na poziomie regionalnym. Uzasadnieniem wyników było istniejące zróżnicowanie regionalne produkcji rolniczej. Województwo podkarpackie i kujawsko-pomorskie wyróżniały się największym udziałem gospodarstw zrównoważonych, natomiast najmniejszym województwo podlaskie i śląskie.

Podstawę polskiego rolnictwa tworzą gospodarstwa rolnicze, zapewniające rodzinom je użytkującym przeważające źródło utrzymania. Liczbę takich gospodarstw oszacowano na 664 tys. (27% ogółu gospodarstw indywidualnych). Zrównoważenie tych gospodarstw ma istotne, przesądzające nawet, znaczenie dla oceny zrównoważenia rolnictwa indywidualnego. Gospodarstw rolniczych spełniających równocześnie pięć kryteriów środowisko-produkcyjnych zrównoważenia jest jednak niewiele – 17,2 tys., tj. zaledwie 2,6% z tej zbiorowości. Grupa ta jest jednak interesująca z tego prostego powodu, iż jest to grupa najbardziej przyszłościowa: spełnia bowiem najbardziej kryteria produkcyjne, ekonomiczne, społeczne i ekologiczne (środowiskowe). Przemawiają za tym przeciętne wartości podstawowych cech gospodarstwa: areał użytków rolnych – 23,8 ha, siła ekonomiczna – 13 ESU, nakłady pracy – 1,97 JPZ oraz pogłowie zwierząt – 7,5 SD. Przewaga tej grupy gospodarstw nad przeciętnymi wartościami analogicznych cech ogółu gospodarstw indywidualnych jest znacząca i ma charakter jakościowy.

Przeprowadzona analiza pośrednio dokumentuje tezę, iż sukcesy produkcyjne dominującej masy gospodarstw rolnych są okupione przez uszczerbek w pełnieniu funkcji środowiskowych. Tak to jest, gdy dążenie do maksymalizacji produkcji i efektywności ekonomicznej odbywa się bez oglądania się na środowisko. Ważna jest jednak możliwość pogodzenia różnorodnych funkcji rolnictwa i gospodarstw rolnych. Funkcje te, w tym także ujemne i dodatnie efekty środowiskowe, integralnie towarzyszą każdej działalności rolniczej – są z nią sprzężone. Przewaga jednych czy drugich *eo ipso* stopień zrównoważenia w dużej mierze zależy od stosowanych praktyk rolniczych. Możliwości w tym zakresie są jednak tworzone przez zmiany struktur rolnych oraz działania w sferze makroekonomicznej.

Literatura

1. Augustyńska-Grzymek I., *Metodyka liczenia nadwyżki bezpośredniej i zasady typologii gospodarstw rolniczych*, FAPA, Warszawa 2000.
2. Duer I., *Kodeks dobrej praktyki rolniczej*, FAPA, Warszawa 2002.
3. GUS, *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r.*, Warszawa 2006.
4. GUS, *Instrukcja dla ankietera do prowadzenia badania „Użytkowanie gruntów, powierzchnia zasiewów, pogłowie zwierząt gospodarskich oraz charakterystyka gospodarstwa rolnego w czerwcu 2005 r.*, materiał niepublikowany.
5. Jankowska-Huflejt H., *Wykorzystanie nawozów gospodarskich na użytkach zielonych zgodnie z wymogami Wspólnej Polityki Rolnej*, „Wieś Jutra” 2005, nr 3 (80).
6. *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, praca zbior. pod red. Zegara J.S., Program Wieloletni 2005-2009, zeszyt 11, IERiGŻ PIB, Warszawa 2005.
7. Kopiński J., Madej A., *Ilość azotu dostarczanego w nawozach naturalnych w zależności od obsady zwierząt*, [w:] *Nawozy i nawożenie*, nr 4 (29) Rok VIII, pod red. M. Fotymy, zeszyt 4/2006, IUNG-PIB, Puławy 2006.
8. Krasowicz S., *Cechy rolnictwa zrównoważonego*, [w:] *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, praca zbior. pod red. J. St. Zegara, Program Wieloletni 2005-2009, zeszyt 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.
9. Kuś J., *Oddziaływanie dobrej praktyki Rolniczej na gospodarstwo rolne*, [w:] *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (3)*, praca zbior. pod red. Zegara J.S., zeszyt 52, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.
10. Majewski E., *Ekonomiczno-organizacyjne uwarunkowania rozwoju Systemu Integrowanej Produkcji Rolniczej (SIPR) w Polsce*, Wydawnictwo SGGW, Warszawa 2002.
11. MRiRW, *Działanie – Płatności rolnośrodowiskowe, Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013*, wersja na dzień 12 grudzień 2006.
12. MRiRW, *Zwykła Dobra Praktyka Rolnicza*, FAPA, Warszawa 2003.
13. Ostasiewicz S., *Statystyka – elementy teorii i zadania*, Akademia Ekonomiczna im. Oskara Langego we Wrocławiu, Wrocław 2006.
14. Rozporządzenie Rady Ministrów z dnia 18 stycznia 2005 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie szczegółowych warunków i trybu udzielania pomocy finansowej na wspieranie przedsięwzięć rolnośrodowiskowych

- i poprawy dobrostanu zwierząt objętej planem rozwoju obszarów wiejskich, Dziennik Ustaw Nr 22, poz.178 i 179.
15. Wilk W., *Gospodarstwa zrównoważone w świetle danych FADN*, [w:] *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (2)*, praca zbior. pod red. Zegar J.S., Program Wieloletni 2005-2009, zeszyt 30, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005.
 16. Wilk W., *Zrównoważone gospodarowanie a aktywność rolników*, [w:] *Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu*, Warszawa – Poznań 2007, w druku.
 17. Zegar J. St., *Charakterystyka gospodarstw ekologicznych w Polsce*, [w:] *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym (2)*, Program Wieloletni 2005-2009, zeszyt nr 30, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
 18. Zegar J. St., *Źródła utrzymania rodzin związanych z rolnictwem*, *Studia i Monografie*, z. 133, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006.
 19. Ziętara W., *Ekonomika i organizacja przedsiębiorstwa rolniczego*, FAPA, Warszawa 1998.
 20. <http://pl.wikipedia.org/>.

Dr Grażyna Niewęgłowska
Instytut Ekonomiki Rolnictwa
i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
Warszawa

SIEĆ NATURA 2000 A SZANSE I OGRANICZENIA ROZWOJU OBSZARÓW WIEJSKICH

1. Wprowadzenie

Pierwsze koncepcje systemowego ujęcia przyrodniczych obszarów chronionych pojawiły się w Polsce w latach 50. XX wieku. Stopniowo były one konkretyzowane i urzeczywistniane poprzez tworzenie sieci parków narodowych, rezerwatów przyrody, parków krajobrazowych oraz obszarów chronionego krajobrazu. Tworzenie systemu obszarów chronionych wymaga planowania przestrzennego – wprowadzenia idei ochrony walorów i zasobów przyrodniczych do treści planów zagospodarowania przestrzennego.

W latach 90. zeszłego stulecia nastąpił rozwój europejskich sieci ekologicznych, takich jak: EECONET (*European Ecological Network*); PEEN (*Pan-European Ecological Network*); Emerald Network oraz obligatoryjna sieć ekologiczna Natura 2000 [4]. Sieć EECONET została zaadoptowana do warunków polskich w postaci ECONET-POLSKA. Jest to koncepcja ujmująca problem ochrony różnorodności biologicznej poprzez utworzenie spójnej przestrzennie sieci obszarów węzłowych i korytarzy ekologicznych różnej rangi. Założeniem tej koncepcji była integracja działań w zakresie ochrony przyrody, wdrażania zasady rozwoju zrównoważonego (ekorozwoju), postępu wiedzy o zasobach przyrodniczych kraju.

Celem utworzenia sieci ekologicznej Natura 2000 (definiowanej również jako „Europejska Sieć Ekologiczna”) jest ochrona różnorodności biologicznej na terytorium krajów członkowskich Unii Europejskiej. Natura 2000 jest wspólnym systemem obszarów objętych ochroną przyrody, który ma zapewnić trwałą egzystencję florze i faunie oraz zachować cenne a zarazem zagrożone siedliska przyrodnicze oraz integrację ochrony przyrody z działalnością człowieka. Minister właściwy do spraw środowiska określa w drodze rozporządzenia typy siedlisk przyrodniczych oraz gatunki roślin i zwierząt, ze wskazaniem typów siedlisk przyrodniczych i gatunków o znaczeniu priorytetowym.

Sieć Natura 2000 wymaga wyznaczenia obszarów na podstawie określonych kryteriów i sposobów wyboru reprezentatywnej liczby oraz powierzchni siedlisk przyrodniczych i siedlisk zwierząt do ochrony. Kryteria wyboru obsza-

rów chronionych będących w sieci Natura 2000 mają na celu zachowanie szczególnie cennych i zagrożonych składników różnorodności biologicznej. W Polsce utworzono 393 obszary sieci Natura 2000, w tym: 107 obszarów specjalnej ochrony ptaków (OSO) oraz 286 obszarów specjalnej ochrony siedlisk (SOO). Sieć Natura 2000 obejmuje 13,5% powierzchni kraju. Obszary te obejmują 4 194,5 tys. ha lądowej powierzchni kraju. Na obszarach tych lasy stanowią 54,7%, a użytki rolne 19,3%. Obszary Specjalnej Ochrony (OSO) odnoszące się do ochrony ptaków, których jest 107 (w tym 3 obszary morskie) obejmują w Polsce obszar 3 689,6 tys. ha i stanowią 11,8% powierzchni kraju (ich powierzchnia lądowa stanowi 9,7% powierzchni kraju). Natomiast obszary specjalnej ochrony siedlisk (SOO) obejmują w Polsce obszar 1 594,7 tys. ha i stanowią 5,1% powierzchni kraju [5]. Przewiduje się, że docelowo sieć Natura 2000 może objąć nawet około 17% powierzchni kraju, przy czym użytki rolne będą zajmować około 2 mln ha powierzchni, a lasy około 3 mln ha.

Według organizacji pozarządowych w Polsce powinno powstać około 140 obszarów „ptasich” i około 400 obszarów „siedliskowych” [9].

W niniejszym opracowaniu podjęto próbę scharakteryzowania obszarów sieci Natura 2000. Na tym tle przedstawiono szanse gospodarowania na tych obszarach oraz zagrożenia dla bytowania i rozwoju gospodarstw. Te ostatnie wynikają z wielu ograniczeń, nakazów i zakazów, które również przedstawiono.

2. Prawodawstwo unijne z zakresu ochrony przyrody

Podstawę prawną ochrony europejskiej flory, fauny i siedlisk stanowią dwa akty prawne: (1) Dyrektywa 79/409/EWG o ochronie dziko żyjących ptaków, zwana Dyrektywą Ptasia, uchwalona 2 kwietnia 1979 r., a następnie zmodyfikowana dyrektywami 81/854/EWG, 85/411/EWG, 86/122/EWG, 1/244/EWG i 94/24/EWG oraz (2) Dyrektywa 92/43/EWG o ochronie dziko żyjącej fauny i flory, zwana Dyrektywą Siedliskową, uchwalona 21 maja 1992 roku i zmieniona dyrektywą 97/62/EWG. Obie dyrektywy są uzupełnione przez decyzje Komisji Europejskiej, odnoszące się do metodycznych i formalnych aspektów wdrażania koncepcji Natura 2000. Obie także zawierają zakazy i nakazy nie związane bezpośrednio z obszarami sieci, ale – szerzej – z ochroną dzikiej flory i fauny na kontynencie europejskim [8].

Dyrektywa Ptasia (art. 4) nakłada na wszystkie kraje członkowskie Wspólnoty Europejskiej obowiązek podjęcia odpowiednich działań legislacyjnych, ochronnych, kontrolnych i monitoringowych w celu zapewnienia trwałej egzystencji wszystkim, dziko żyjącym gatunkom europejskiej awifauny (w tym także ptakom związanym ze środowiskiem morskim i reprezentującym gatunki tylko czasowo związane z kontynentem europejskim), wprowadzenia prawnej re-

gulacji zasad pozyskiwania i handlu ptakami łownymi oraz eliminacji niedopuszczalnych (niehumanitarnych) metod ich odłowu i zabijania. Dyrektywa ta obejmuje pięć załączników, z których pierwszy zawiera listę 195 gatunków ptaków wymierających lub zagrożonych głównie wskutek niekorzystnych zmian typowych dla nich siedlisk, często bardzo rzadkich, które w Polsce nazywamy „gatunkami specjalnej troski” (z występujących w Polsce na liście gatunków załącznika I znalazło się ich 130, z czego 73 to gatunki lęgowe, a pozostałe 57 występują tylko w okresie pozalęgowym). Z tych ostatnich zdecydowana większość (43) to gatunki zalatujące do Polski nieregularnie lub bardzo rzadko: dla ich ochrony Dyrektywa nakazuje wytypowanie tzw. obszarów specjalnej ochrony (OSO), zwanych potocznie „obszarami ptasimi”. Lista gatunków Załącznika I ulega od czasu do czasu zmianom. Ostoje ptasie – to jedna z dwóch zasadniczych składowych sieci Natura 2000, a troska o zachowanie takich ostoi w stanie zgodnym z potrzebami życiowymi ptaków (w praktyce w stanie nie gorszym niż w momencie ich ustanowienia) – to podstawowy sposób ochrony ptaków. Wybór OSO nie jest dobrowolny, gdyż dyrektywa nakazuje uwzględnienie precyzyjnych kryteriów ilościowych opracowanych przez Międzynarodowe Stowarzyszenie Ochrony Ptaków (*Bird Life International*). Wszystkie państwa członkowskie są zobowiązane do zapewnienia ptakom odpowiedniej różnorodności siedlisk, a w szczególności do zachowania ochrony, a nawet odtworzenia siedlisk wszystkich dzikich gatunków ptaków występujących na ich terytorium.

Dwuczęściowe załączniki II i III do Dyrektywy Ptasiej zawierają spis gatunków, na które wolno polować na terenie Wspólnoty lub w poszczególnych państwach na mocy prawa krajowego oraz spis gatunków, które mogą być przedmiotem obrotu, transportu lub przetrzymywania w celach handlowych, pod warunkiem legalnego ich pozyskania w krajach członkowskich i tych gatunków, którymi wolno handlować zgodnie z prawem krajowym. Treść załącznika IV stanowią nieakceptowane w krajach Wspólnoty Europejskiej metody odłowu lub zabijania ptaków – ze względu na ich niską selektywność. Załącznik V określa propozycje badań naukowych lub ekspertyz, które powinny przyczynić się do wzrostu efektywności ochrony ptaków.

Wprowadzenie i realizację Dyrektywy Ptasiej w poszczególnych państwach śledzi międzynarodowy zespół specjalistów, zwany Komitetem ORNIS (*Committee for the adaptation to scientific and technical progress of the Directive on conservation of the wild birds*) czuwający jednocześnie nad poziomem naukowym i technicznym wykonywania postanowień Dyrektywy. Komitet ORNIS zarządza bazą danych, założoną w 1991 roku, zawierającą informacje o ptakach i ich siedliskach we wszystkich państwach UE. Dyrektywa Ptasia nie określa sankcji za nie przestrzeganie jej postanowień. Nie wskazuje również

źródeł finansowania nakazanych przez nią działań. Nie podaje także bardziej szczegółowych zasad obejmowania siedlisk ptaków ochroną. Są to jej braki, lecz zostały one uzupełnione przez Dyrektywę Siedliskową. Oba te akty są ze sobą silnie powiązane i nie należy ich rozpatrywać osobno.

Dyrektywa Siedliskowa wymaga od krajów członkowskich UE ochrony naturalnych typów siedlisk oraz siedlisk gatunków roślin i zwierząt, jako podstawowego sposobu zachowania zdolnych do życia populacji w ich naturalnym środowisku. Podstawowym celem Dyrektywy Siedliskowej jest ochrona różnorodności biologicznej na obszarze państw członkowskich UE. Zadanie to ma być realizowane przez: (1) ochronę siedlisk zagrożonych lub/i reprezentatywnych dla poszczególnych regionów biogeograficznych Wspólnoty, (2) zachowanie roślin i zwierząt rzadkich i zagrożonych na terenie Wspólnoty. Tym dwu blokom tematycznym jest podporządkowana cała struktura wewnętrzna tej Dyrektywy.

Dyrektywa Siedliskowa ma być skutecznym narzędziem realizacji postanowień Konwencji Berneńskiej o ochronie europejskiej przyrody żywej i naturalnych siedlisk (*Convention on the Conservation of European Wildlife and Natural Habitats*) z 1979 roku. Podobnie jak Dyrektywa Ptasia, także Dyrektywa Siedliskowa zawiera załączniki precyzujące jej zakres. Składa się ona z 24 artykułów prawnych, finansowych i naukowych oraz z 6 załączników.

Artykuł 1 określa definicje, art. 2 określa cele, art. 3-9 dotyczą ochrony siedlisk przyrodniczych i siedlisk gatunków (artykuł 7 ma powiązanie z Dyrektywą Ptasia – wskazuje, iż ochrona siedlisk ptaków, nakazana przez Dyrektywę Ptasia, ma być realizowana w ramach sieci Natura 2000), natomiast art. 12-16 określają zagadnienia dotyczące ochrony gatunkowej. Fundamentalne znaczenie ma art. 3: „Zostanie utworzona spójna Europejska Sieć Ekologiczna specjalnych obszarów ochrony, pod nazwą Natura 2000”. Każde państwo członkowskie bierze udział w tworzeniu sieci Natura 2000 proporcjonalnie do reprezentacji na jego terytorium siedlisk przyrodniczych i siedlisk gatunków, o których mowa w załączniku II. Dla każdego SOO należy opracować wieloletni plan zagospodarowania, który będzie spójny z regionalnymi planami rozwoju. Plan powinien korespondować z ekologicznymi wymaganiami rodzajów siedlisk. Ponadto każde przedsięwzięcie na tych obszarach oraz w ich obrębie powinno charakteryzować jego wpływ na środowisko, a odpowiednie władze krajowe będą wyrażać zgodę na owo przedsięwzięcie po przeanalizowaniu jego wpływu na środowisko. Ponadto państwa członkowskie są zobowiązane do monitorowania i nadzoru (art. 11) stanu ochrony siedlisk naturalnych i gatunków wymienionych w załączniku IV.

W załączniku I do Dyrektywy Siedliskowej wymieniono 198 typów siedlisk, wśród których 61 nadano rangę priorytetowych, wymagających wyzna-

czenia tzw: specjalnych obszarów ochrony (SOO), ze względu na ich rzadkość lub (i) zagrożenie. Poszczególne typy siedlisk zostały opisane w przewodniku pt: „*Interpretation Manual of European Union Habitats*” (1999), zaś podstawą ich klasyfikacji jest system PHYSIS (*system of habitat clasification*), opracowany na użytek programu CORINE (*Co-ORdination INformation Environment*).

Załącznik II do Dyrektywy Siedliskowej obejmuje listę 483 taksonów roślin oraz 222 taksonów zwierząt (zazwyczaj gatunków, lecz również i podgatunków), wśród których pewne wyróżniono jako priorytetowe, ale dla ochrony wszystkich – zgodnie z dyrektywą – należy, podobnie jak w przypadku siedlisk, wyznaczyć specjalne obszary ochrony. Oba rodzaje SOO nazywane są potocznie „obszarami siedliskowymi” i stanowią drugi składnik obszarów Natura 2000.

Załącznik III do Dyrektywy Siedliskowej określa kryteria selekcji (na szczeblu krajowym) oraz identyfikacji (na szczeblu Komisji Europejskiej) obszarów wstępnie uznanych jako te o znaczeniu wspólnotowym (OZW), a następnie zatwierdzonych jako specjalne obszary ochrony.

Załącznik IV zawiera listę taksonów roślin i zwierząt, które na terenie Wspólnoty Europejskiej wymagają ścisłej ochrony (ich wykaz obejmuje 59 gatunków roślin i 308 gatunków zwierząt, a zasady ochrony są podobne do przyjętych w Polsce), zaś załącznik V – listę roślin i zwierząt tych taksonów, których pozyskanie ze stanu dzikiego może podlegać reglamentacji. W ostatnim, VI załączniku, są wymienione zabronione metody odławiania i zabijania ssaków i ryb.

Dyrektywa określa procedury wyznaczania SOO oraz podstawowe zasady ochrony przyrody i ich użytkowania. Państwa członkowskie mają obowiązek ustalenia i skutecznej realizacji działań ochronnych, aby nie dopuścić do utraty walorów przyrody SOO, opracować plany zagospodarowania przygotowane specjalnie dla SOO lub zintegrowane z regionalnymi planami rozwoju w przypadku gospodarczego użytkowania SOO, a także uwzględniać zadania ochrony przyrody w SOO w planach sporządzanych dla obszarów sąsiednich.

Wyznaczanie sieci SOO odbywa się w trzech etapach. W pierwszym państwo przedstawia krajową listę proponowanych obszarów, uwzględniających kryteria zawarte w załączniku II Dyrektywy Siedliskowej. W przypadku typów siedlisk odwołują się one do reprezentatywności danego typu na danym obszarze, jego powierzchni w stosunku do powierzchni zajmowanej w kraju oraz stopnia zachowania, właściwej dla typu, struktury i funkcji siedliska, w tym możliwość denaturalizacji oraz globalnej oceny wartości obszaru. W przypadku gatunków istotna jest wielkość (liczebność) populacji na danym obszarze, zwłaszcza w stosunku do populacji w całym kraju oraz stan zajmowanego siedliska.

W drugim etapie Komisja Europejska ocenia, które z proponowanych obszarów zasługują na status obszarów o znaczeniu wspólnotowym (OZW), jako potencjalnych składników sieci Natura 2000. Obszary reprezentujące priorytetowe typy siedlisk i wyznaczone dla ochrony priorytetowych gatunków stają się takimi obszarami automatycznie.

W trzecim etapie, po zatwierdzeniu przez Komisję poszczególnych OZW, państwa członkowskie powinny formalnie wyznaczyć te obszary jako specjalne obszary ochrony. Oznacza to, że państwa są zobowiązane do ustalenia formy ochrony każdego obszaru oraz – jeśli obszar tego wymaga – do opracowania i wdrożenia planu jego ochrony.

Zgodnie z art. 6 Dyrektywy Siedliskowej każde państwo członkowskie UE jest odpowiedzialne za utrzymanie spójności ekologicznej sieci Natura 2000, co zobowiązuje do opracowania ramowej, krajowej strategii jej ochrony.

3. Polskie prawodawstwo z zakresu ochrony przyrody

Podstawowym aktem prawnym w Polsce z zakresu ochrony przyrody jest Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 roku o ochronie przyrody [8]. Określa ona cele, zasady i formy ochrony przyrody żywej i nieożywionej oraz krajobrazu. W Polsce występuje 10 form ochrony przyrody, a mianowicie: parki narodowe, rezerwaty przyrody, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, obszary Natura 2000, pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe, ochrona gatunkowa roślin, zwierząt i grzybów. Ustawa definiuje wymienione formy ochrony przyrody, określa sposób gospodarowania na ich obszarze, w tym zakazy i nakazy, oraz ustanawia potrzebę sporządzania wieloletnich planów odmiennych dla każdej z tych form. Ustawa określa kary za usunięcie drzew (od 270 zł do 3500 zł w zależności od obwodu pnia i rodzaju gatunków drzewa) lub za zlikwidowanie terenów zieleni (dla trawników 46 zł/m², dla kwietników 395 zł/m²). Końcowe przepisy Ustawy określają: organy i służby ochrony przyrody (art. 91-101), sposób wykonywania ochrony przyrody (art. 111), gospodarowanie zasobami i składnikami ochrony przyrody.

Według Ustawy o Ochronie Przyrody (art. 25) sieć obszarów Natura 2000 obejmuje:

1. Obszary Specjalnej Ochrony Ptaków (OSO)
2. Specjalne Obszary Ochrony Siedlisk (SOO)

Obszar Natura 2000 może obejmować część lub całość obiektów objętych formami ochrony przyrody takich, jak: parki narodowe, rezerwaty przyrody, parki krajobrazowe, obszary chronionego krajobrazu, pomniki przyrody, stanowiska dokumentacyjne, użytki ekologiczne, zespoły przyrodniczo-krajobrazowe.

Minister właściwy do spraw środowiska określa w formie Rozporządzenia (Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 21 lipca 2004 r. w sprawie OSO Natura 2000 oraz SOO) typy siedlisk i gatunki roślin i zwierząt w ramach sieci Natura 2000. Dla obszaru objętego siecią Natura 2000 sporządza się plan ochrony na okres 20 lat uwzględniając ekologiczne właściwości siedlisk oraz gatunki roślin i zwierząt. Projekt planu ochrony sporządza sprawujący nadzór nad obszarem w terminie 5 lat od wyznaczenia tego obszaru, w uzgodnieniu z organizacjami samorządowymi. Plany ochrony dla Natury 2000 powinny być zgodne z planami ochrony wymienionych wyżej form ochrony przyrody, wchodzących w skład sieci Natura 2000. Plan ochrony zawiera:

1. opis i ocenę zagrożeń i określenie sposobów ich eliminacji lub ograniczania ich skutków,
2. opis warunków zachowania lub przywrócenia właściwego stanu ochrony siedlisk i gatunków,
3. wykaz zadań ochronnych z określeniem sposobu ich wykonywania, rodzaju, zakresu i lokalizacji, na okres stosowny do potrzeb,
4. określenie zakresu monitoringu przyrodniczego,
5. opis przebiegu granic obszaru Natura 2000.

Plany ochrony powinny być wkomponowane w lokalne plany zagospodarowania i skonsultowane z Komitetem ds. Siedlisk.

Sprawujący nadzór nad obszarem Natura 2000 sporządza i przekazuje ministrowi środowiska:

- co 6 lat w odniesieniu do obszarów ochrony siedlisk (SOO) oraz co 3 lata w odniesieniu do obszaru ochrony ptaków (OSO),
- ocenę realizacji i ochrony tego obszaru, informacje o działaniach ochronnych oraz ich wpływ na stan ochrony siedlisk oraz gatunków roślin i zwierząt, wyniki monitorowania i nadzoru tych działań.

Zabrania się podejmowania działań mogących w sposób istotny pogorszyć stan siedlisk przyrodniczych oraz siedlisk gatunków roślin i zwierząt, a także w istotny sposób wpłynąć negatywnie na gatunki, dla których ochrony został wyznaczony obszar Natura 2000. Plan lub projekt przedsięwzięcia o potencjalnym bezpośrednim lub pośrednim wpływie na stan obszaru Natura 2000 podlega ocenie wpływu na środowisko. Koszt dokonywania oceny ponosi inwestor.

Organ nadzorujący teren zatwierdza lub odrzuca realizację rozpatrywanej inwestycji na podstawie oceny oddziaływania inwestycji na środowisko. Inwestycja jest realizowana także wówczas, gdy ma uzasadnienie w realizacji celów nadrzędnych (ochrona zdrowia i życia ludzi, zapewnienie powszechnego bezpieczeństwa, uzyskanie korzystnych następstw dla środowiska, wymogi nadrzędnego interesu publicznego). W tym przypadku, po uzyskaniu opinii Komisji

Europejskiej, wymaga to wykonania kompensacji przyrodniczej odpowiedniej do negatywnego oddziaływania danej inwestycji na środowisko. Koszt tej kompensacji ponosi podmiot realizujący inwestycję a nadzór nad jej wykonaniem sprawuje wojewoda lub dyrektor urzędu morskiego. Informują oni jednocześnie ministra środowiska o zezwoleniach, skutkach na środowisko, realizacji kompensacji przyrodniczej.

Minister środowiska sporządza projekt krajowej strategii ochrony i zrównoważonego użytkowania różnorodności biologicznej wraz z projektem programu działań. W ramach monitoringu środowiska dokonuje się monitoringu przyrodniczego, różnorodności biologicznej i krajobrazowej dla obszaru Natura 2000 (art. 111).

3.1. Obszary ochrony siedlisk SOO, zarządzanie, zalecenia

Polskę obowiązuje wytypowanie SOO dla 76 typów siedlisk przyrodniczych, 88 gatunków zwierząt innych niż ptaki i 46 gatunków roślin. Wyznaczenie obszarów SOO i OSO odbywa się na podstawie innych kryteriów, lecz mimo to obszary te mogą się w poszczególnych przypadkach pokrywać całkowicie lub częściowo. Lista typów siedlisk i lista gatunków, wymienionych w Dyrektywie Siedliskowej, mogą być weryfikowane i uzupełniane.

Obecnie zweryfikowano i uzupełniono obszary SOO, przygotowano krajową listę obszarów oraz ogólnych zaleceń ochronnych dla typów siedlisk przyrodniczych i gatunków z Dyrektywy Siedliskowej. W oparciu o wymagania siedliskowe całych grup gatunków i zbiorowisk roślinnych oraz zidentyfikowanych zagrożeń sformułowano ogólne zalecenia ochronne i związane z nimi ograniczenia w gospodarowaniu, które należy uwzględnić przy szczegółowych planach ochrony obszaru [3].

Selekcji SOO dokonano na podstawie zatwierdzonych przez Komisję Europejską list typów siedlisk i gatunków oraz kryteriów typowania obszarów określonych w załącznikach Dyrektywy Siedliskowej. Dyrektywa nie narzuca form i metod ochrony, określa je kraj członkowski. Liczy się efekt końcowy, czyli utrzymanie określonych typów siedlisk przyrodniczych i populacji gatunków we właściwym stanie ochrony. Jest to istotne kryterium oceny efektywności ochrony oraz wytyczna dla podejmowanych działań. Powinny one zapobiegać przekształceniom siedlisk i niekorzystnym zmianom w obrębie populacji roślin i zwierząt, a także przyczyniać się do renaturyzacji biotopów i wspierać restytucję gatunków.

Obszar Natura 2000 może obejmować część lub całość obszarów i obiektów objętych jedną lub różnymi formami ochrony przyrody wymienionymi powyżej, jak również obszary i obiekty nie objęte żadną z tych form ochrony przy-

rody, użytkowane gospodarczo. Utworzenie SOO nie oznacza automatycznie objęcia go ścisłą ochroną, tzn. wyłączenia z działalności gospodarczej. Działania ochronne na tych obszarach mają na celu zachowanie w należyтым stanie tych elementów przyrodniczych, dla których ochrony wyznaczono obszar Natura 2000.

Wskazania dotyczące ochrony przyrody na obszarach SOO są określone osobno dla każdego typu siedliska i dla każdego gatunku. Wymagania odnośnie parametrów środowiska mogą być specyficzne i niewielka ich zmiana może wywołać negatywne skutki dla środowiska. Zalecenia powinny być dostosowane również do lokalnych warunków.

Celem ochrony głównych typów siedlisk przyrodniczych na obszarze Natura 2000 jest ich utrzymanie we właściwym stanie ochrony, co oznacza, że:

- naturalny zasięg siedliska jest stały lub powiększa się,
- zachowuje ono specyficzną strukturę i funkcje, konieczne dla jego trwania w dłuższej perspektywie czasowej,
- stan ochrony typowych dla niego gatunków jest również właściwy.

Na obszarach SOO, nie będących parkami narodowymi i rezerwatami, dopuszczalne jest użytkowanie gospodarcze, lecz z uwagi na typy siedlisk mogą występować pewne ograniczenia. Obowiązuje również zasada, że użytkowanie nie może spowodować zaniku określonego typu siedliska, zmniejszenia jego powierzchni czy zaburzenia jego struktury i funkcji. Kontynuacja dotychczasowego sposobu gospodarowania jest warunkiem utrzymania danego typu siedliska lub całych kompleksów krajobrazowych, z którymi są związane określone gatunki zwierząt lub/i roślin.

Z uwagi na to, że lądowe zbiorowiska nieleśne są zbiorowiskami nietrwałymi i w przypadku wielu z nich mogą następować zmiany granic płatów, ochronie powinny podlegać nie pojedyncze powierzchnie, ale całe ich kompleksy wraz z obszarami otaczającymi. Natomiast przy ochronie siedlisk w dolinach rzecznych należy z góry założyć zmiany położenia i wielkości poszczególnych płatów i ich typów.

Określenie zagrożeń i zaleceń dla poszczególnych typów siedlisk jest wyszczególnione w tabeli 1A w Aneksie.

Celem ochrony gatunków na terenie SOO, jest ich utrzymanie we właściwym stanie. Oznacza to, że:

- dynamika populacji gatunku wskazuje na jego żywotność i szansę utrzymania się w biocenozie,
- naturalny zasięg gatunku nie ulegnie zmniejszeniu w przewidywalnej przyszłości,
- istnieje i będzie istnieć wystarczająco duże siedlisko, by utrzymać populację gatunku w dłuższej perspektywie czasowej.

Wśród 15 gatunków ssaków wymagających tworzenia SOO wyróżnia się 4 grupy, dla których sformułowano odrębne zalecenia ochronne i zakazy w oparciu o zidentyfikowane zagrożenia i wymagania siedliskowe.

Określenie zagrożeń i zaleceń dla poszczególnych gatunków zwierząt i roślin przedstawia tabela 2A w Aneksie.

3.2 Obszary ochrony ptaków OSO, zarządzanie, zalecenia

Polskę obowiązuje wytypowanie OSO dla około 120 gatunków ptaków. Tryb zatwierdzania „obszarów ptasich”, jako elementów sieci Natura 2000, jest następujący: Wyznacza się je zgodnie z kryteriami Dyrektywy Ptasiej, przesyła informacje zgodnie z formułą Standardowego Formularza Danych, narzuconą przez Decyzję Komisji 97/266/WE, a Komisja je zatwierdza. W Polsce wytypowano 107 OSO w ramach sieci Natura 2000. Ich łączna powierzchnia w skali kraju stanowi około 11,8% w stosunku do powierzchni całkowitej. Część obszarów OSO znajduje się na terenach parków narodowych i parków krajobrazowych. Wobec tego zakres ochrony na danym obszarze obejmuje: (1) ochronę występujących na tym obszarze elementów przyrody, (2) ochronę krajobrazu naturalnego i (3) ochronę krajobrazu kulturowego. Zadaniem OSO jest ochrona przestrzeni życiowej ptaków w odniesieniu do gatunków wymienionych w załączniku I Dyrektywy Ptasiej UE oraz innych gatunków przelotnych czy zimujących, występujących w dużych koncentracjach. Zakres ochrony jest zróżnicowany w zależności od gatunków ptaków oraz od typu krajobrazu naturalnego, z którym te ptaki są związane [1].

Przez ochronę przestrzeni życiowej należy rozumieć zachowanie określonego typu krajobrazu oraz zachowanie lub odtworzenie niektórych elementów tego krajobrazu a nawet elementów budujących go siedlisk. Są to takie elementy krajobrazu, które zaspokajają wymogi ptaków odnośnie: (1) gniazdowania, (2) żerowania i (3) odpoczynku.

Ptaki występujące w Polsce zamieszkują w krajobrazie leśnym, obszarów wodno-błotnych, rolniczym i morskim. Zalecenia i zagrożenia zaproponowane w odniesieniu do poszczególnych typów siedlisk (tabela 1A) mają również odniesienie i zastosowanie dla obszarów szczególnej ochrony (OSO). Wiąże się to z ekstensywnym użytkowaniem danego terenu, ograniczeniem stosowania chemicznych środków produkcji oraz dokonaniem ocen oddziaływania na rolnictwo inwestycji na danym obszarze i w jego sąsiedztwie. Występuje wyraźny zakaz odprowadzania ścieków, czynna ochrona siedlisk, zakaz zabudowy, utrzymanie siedlisk w dotychczasowym stanie, dbałość o czystość wód, zakaz nawożenia pól w sąsiedztwie zbiornika, ograniczenie funkcji produkcyjnych lasu czy też stawów. Należy więc tak gospodarować, aby stan środowiska nie pogarszał się

a różnorodność gatunkowa nie uległa zmianie. Podstawowe zagrożenia wynikają bowiem z intensyfikacji gospodarowania, niewłaściwej ingerencji człowieka, zanieczyszczenia środowiska wynikłego z niewłaściwego zarządzania ściekami bytowymi, odpadami komunalnymi, nawozem organicznym. Wynikają one również z niezapobiegania sukcesji roślin i zmiany składu gatunkowego siedliska, regulacji rzek, zmiany stosunków wodnych itd.

4. Płatności na obszarach Natura 2000

Płatności dla obszarów sieci Natura 2000 są elementem Programu Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013. Są one realizowane w ramach drugiej osi priorytetowej (oś środowiskowa) o brzmieniu: „zrównoważone gospodarowanie zasobami gruntów rolnych i leśnych”. Płatności te będą realizowane w ramach realizacji pakietu piątego (tzw: „pakiet naturowy”) programu rolnośrodowiskowego o nazwie: Ochrona zagrożonych gatunków ptaków i siedlisk przyrodniczych na obszarach Natura 2000. Celem pakietu jest zachowanie dobrego stanu siedlisk przyrodniczych i ostoi gatunków na obszarach Natura 2000. Płatność jest udzielana do gruntów rolnych użytkowanych jako grunty orne, łąki, pastwiska oraz sady. W ramach „pakietu naturowego” przewidziano możliwość realizacji wariantów ze zróżnicowanymi stawkami płatności na 1 ha.

Tabela 1. Płatności na obszarach Natura 2000 dla beneficjentów programu rolnośrodowiskowego

Warianty pakietu 5	Stawka płatności zł/ha
5.1. Ochrona siedlisk lęgowych ptaków	1 370
5.2. Mechowiska	1 390
5.3. Szuwary wielkoturzycowe	910
5.4. Łąki trzęślicowe i selernicowe	1 390
5.5. Murawy ciepłolubne	1 380
5.6. Półnaturalne łąki wilgotne	840
5.7. Półnaturalne łąki siedlisk świeżych	840
5.8. Bogate gatunkowo murawy bliźniczkowe	870
5.9. Słonorośla	1 190
5.10. Użytki przyrodnicze	550

Źródło: Projekt PROW 2007-2013 (www.minrol.gov.pl).

Płatność stanowi pełną rekompensatę utraconego dochodu i poniesionych kosztów (100% kalkulacji płatności). Ponadto uwzględnia się również koszty transakcyjne jako dodatkową płatność przy realizacji „pakietu naturowego”, gdyż warunkiem otrzymania płatności w ramach tego pakietu jest wykonanie dokumentacji przyrodniczej przez eksperta. Koszty te będą wypłacane jednora-

zowo, wraz z wypłatą płatności rolnośrodowiskowej za dany wariant. Koszty te są uzależnione od wyjściowej powierzchni siedliska, na której będzie realizowany program rolnośrodowiskowy.

Tabela 2. Wysokość kosztów transakcyjnych dla beneficjentów programu rolnośrodowiskowego

Powierzchnia siedliska	Maksymalna kwota (zł)
do 1 ha	500
od 1,01 ha do 5 ha	1 000
od 5,01 ha do 20 ha	2 000
od 20,01 ha do 50 ha	3 000
powyżej 50 ha	4 000

Źródło: Projekt PROW 2007-2013, op. cit.

Podstawowe wymagania, które muszą być przestrzegane przy zarządzaniu gospodarstwem są związane z ochroną środowiska. Są one niepłatne a wynikają z minimalnych norm (określonych w Rozporządzeniu Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z 12.03.2007 r. w sprawie minimalnych norm), z wymogów podstawowych w zakresie zarządzania oraz z innych przepisów prawnych. Rolnicy, którzy będą beneficjentami płatności na obszarach Natura 2000 są zobowiązani do:

- zmianowania upraw – 1 gatunek roślin uprawiany na 1 działce nie dłużej niż 3 lata,
- zapobiegania erozji gleby (uprawa roślin lub ugorowanie na gruntach ornych, koszenie lub wypas na łąkach i pastwiskach, odpowiednie zabiegi na gruntach o nachyleniu powyżej 20°),
- zakazu wypalania na gruntach rolnych,
- ochrony struktury gleby (uprawa sprzętem o małym nacisku w okresie wysycenia gleby wodą),
- zapewnienia minimalnego poziomu utrzymania oraz przeciwdziałania niszczeniu siedlisk naturalnych (zachowanie zadrzewień, zakrzaczeń),
- utrzymania czystości i porządku w gospodarstwie związane z posiadaniem urządzeń do odpadów komunalnych, ochroną siedlisk, wypełnianiem obowiązków na obszarach objętych ochroną prawną,
- zapewnienia zdrowotności roślin przez ewidencjonowanie zabiegów chemicznymi środkami ochrony roślin, posiadanie dokumentacji uprawniającej wykonanie zabiegów, używanie atestowanego opryskiwacza, używanie środków ochrony roślin dopuszczonych do obrotu,
- zapewnienia zdrowotności zwierząt przez udokumentowane leczenie, nie stosowanie związków o działaniu hormonalnym, tyreostatycznym, beta – antagonistycznym,

- odpowiedniego stosowania i przechowywania nawozów naturalnych i mineralnych (dawka N w czystym składniku pochodzenia naturalnego nie przekraczająca 170 kg/ha, stosowanie nawozów mineralnych tylko dopuszczonych do obrotu),
- odpowiedniego wykorzystania ścieków i osadów ściekowych.

Beneficjentem programu może być rolnik, który posiada gospodarstwo o powierzchni użytków rolnych nie mniejszej niż 1 ha, zobowiąże się do realizacji programu przez okres pięciu lat, zgodnie z planem działalności rolnośrodowiskowej, zobowiąże się do wymagań niepłatnych na terenie całego gospodarstwa i płatnych określonych w pakiecie na obszarze jego realizacji. Przewidywana liczba beneficjentów „naturowych” to 150 000 rolników na powierzchni trwałych użytków zielonych 370 000 ha.

5. Szanse i zagrożenia w gospodarowaniu na obszarach Natura 2000

Różnorodność biologiczna Polski należy do najbogatszych w Europie. Występowanie na obszarach naszego kraju tak zróżnicowanych terenów i wielu gatunków fauny i flory może stać się elementem promocji kraju. Bogate siedliska i zróżnicowany krajobraz może stać się celem wypraw do naszego kraju turystów zagranicznych o wysokiej świadomości ekologicznej. Polska ma znakomite warunki naturalne, wynikające z odmiennego charakteru oddziaływań antropogenicznych (nierównomierne uprzemysłowienie i urbanizacja kraju, rolnictwo ekstensywne, oparte na tradycyjnym systemie gospodarowania, duży udział lasów). Polska jest również krajem o wyjątkowo dużym zróżnicowaniu regionalnym. Rozdrobniona struktura agrarna na wschodzie i południowym wschodzie kraju daje szansę na przetrwanie wysokiej różnorodności biologicznej tych terenów ze względu na utrzymanie tradycyjnego, nisko nakładowego systemu gospodarowania w rolnictwie.

Na obszarze Polski występuje 485 typów zespołów roślinnych, wśród których jest 56 zbiorowisk leśnych, (17 z nich zaliczono do siedlisk o znaczeniu priorytetowym dla Unii Europejskiej), a około połowy z nich to zbiorowiska związane z obszarami rolniczymi. W Polsce występuje 45 typów zbiorowisk roślinnych użytkowanych jako łąki i pastwiska. Większość z nich (90%) jest położona na terenach nizinnych, w ich obniżeniach i w dolinach rzek. Połowa z nich zachowała charakter półnaturalny (10,5% terenów rolniczych). Charakter naturalny i półnaturalny zachowały siedliska błotne i torfowiskowe, ekstensywne łąki i pastwiska, zakrzewienia śródpolne, murawy górskie i kserotermiczne.

Walory środowiskowe tych siedlisk są zagrożone intensyfikacją produkcji oraz intensywnym użytkowaniem danego siedliska (zob. tab. 1A i 2A). Polska posiada również znaczące zasoby genetyczne lokalnych ras zwierząt gospodar-

skich (jest ich 215), spośród których programami ochrony zostało objęte 75 ras, odmian rodów i linii z 14 gatunków zwierząt. Rodzime rasy zwierząt są szczególnie przydatne w ekstensywnym sposobie gospodarowania. Utrzymanie tych zwierząt ułatwia gospodarowanie na półnaturalnych łąkach i pastwiskach o ograniczonych zasobach paszowych i ograniczonym wypasie.

Uwarunkowania dotyczące podstawowych wymogów zarządzania gospodarstwem rolnym położonym na obszarach sieci Natura 2000 stanowią zarówno szanse jak i zagrożenia w rozwoju gospodarstw objętych siecią. Szanse dla gospodarstw znajdujących się w obrębie obszarów objętych ochroną Natura 2000 wynikają z następujących przesłanek:

1. konserwacja obszarów o wysokiej różnorodności biologicznej może być sposobem na życie dla wielu gospodarstw rolnych (według PROW ich liczba to 150 000), które na tych obszarach stosują tradycyjny, ekstensywny system produkcji oparty na naturalnych środkach produkcji. Charakteryzuje go niska towarowość a produkty z gospodarstwa są przeznaczone głównie na zaspokojenie własnych potrzeb,
2. płatności w ramach programu rolnośrodowiskowego (od 550 do 1390 zł/ha oraz rekompensata kosztów transakcyjnych) mogą stanowić dodatkowe źródło utrzymania rolnika i jego rodziny,
3. gospodarstwo leżące na terenie „naturowym” może stanowić dodatkowo bazę turystyczną dla turystów o wysokiej świadomości ekologicznej. Będzie to również dodatkowy dochód dla rolnika,
4. beneficjent programu może być również doskonałym przewodnikiem w obszarze „naturowym”, co również może stanowić dla niego dodatkowy dochód, a odpowiednio uprawiana turystyka na cennych przyrodniczo obszarach może stać się dla Polski elementem promocji kraju – jako jednego z najwyższej uposażonych w bioróżnorodność siedlisk, gatunków roślin i zwierząt.

Rolnik gospodarujący na terenach „naturowych” może się rozwijać i powiększać swoje przychody nie tylko dzięki produkcji rolnej, ale również, a może przede wszystkim, dzięki podjęciu się dodatkowych funkcji związanych z konserwacją środowiska naturalnego oraz pozyskiwaniem dochodu z różnych źródeł pozarolniczych. Te ostatnie są związane z gospodarowaniem na obszarach wiejskich położonych na obszarach sieci Natura 2000. Wybiera on wówczas „zdrowy” tryb życia z daleka od zurbanizowanych terenów i jest zdany na gospodarowanie zgodnie z naturą, stając się elementem przyrody, niezbędnym do zrównoważonego rozwoju i utrzymania bioróżnorodności.

Gospodarowanie na obszarach sieci Natura 2000 ma jednak i cienie, które związane są z określonymi utrudnieniami w gospodarowaniu oraz zagrożeniem.

Spośród utrudnień w gospodarowaniu na obszarach „naturowych” najważniejsze to:

1. wymaganie opracowania wieloletniego planu zagospodarowania terenu, zgodnego z przestrzennym planem zagospodarowania regionu,
2. zakaz nowych inwestycji na obszarach „naturowych” i na ich obrzeżach lub ich obowiązek zaopiniowania ich wpływu na środowisko przez właściwą jednostkę,
3. zakaz budowania autostrad dzielących siedliska, co wiąże się z trudnością dotarcia na określony teren,
4. zakaz używania chemicznych środków konserwujących drewno a wskazanie na środki ekologiczne, które są bardziej kosztowne,
5. konieczność spełnienia niepłatnych wymagań chroniących środowisko, które wiążą się z poniesieniem kosztów, które w zależności od wielkości gospodarstwa wynoszą od 408-40 465 zł dla gospodarstw 1-2 ha do 2 366-239 918 zł dla gospodarstw o wielkości 15 ha i więcej [2].

Wymagania dla gospodarstw stwarzające zagrożenia w gospodarowaniu na obszarach „naturowych” to:

1. wymaganie ekstensywnej gospodarki na danym terenie, czego konsekwencją jest niski dochód z gospodarstwa,
2. zakaz zmiany sposobu gospodarowania na terenie „naturowym”.

Taka liczba zakazów i nakazów – a nie są to wszystkie – nie sprzyja chęci gospodarowania na obszarach objętych siecią Natura 2000. Należy jednak zaznaczyć, że wymienione powyżej korzyści stanowią przeciwwagę do trudnych do zrealizowania wymagań. Dodatkową zaletą gospodarowania na tych obszarach jest zapewnienie ich mieszkańcom zdrowych warunków bytowania, w nieskażonym środowisku, zgodnie z naturą. Skądinąd jest ogólnie wiadome, iż mieszkańcy tych uroczych zakątków naszego kraju cieszą się dobrym zdrowiem i długim życiem.

Jednak do rolnika należy wybór czy woli gospodarować ekstensywnie, otrzymywać niski dochód z gospodarstwa i uzupełniać go dochodami z tytułu uczestnictwa w programie rolnośrodowiskowym, agroturystyki, wytwarzania wyrobów regionalnych, czy też gospodarować intensywnie, produkować towar na rynek i nie martwić się wykonaniem konkretnych zaleceń związanych z zarządzaniem gospodarstwem i konserwacją przyrody.

Literatura:

1. Gromadzki M., Gromadzka J., Sikora A., Wieloch M., 2003, *Zakres ochrony ptaków i zasady gospodarowania na obszarach proponowanych do objęcia jako obszary specjalnej ochrony, powoływane w ramach systemu Natura 2000 w Polsce*, (www.mos.gov.pl).
2. Józwiak W., Niewęgłowska G., 2007, *Koszty realizacji inwestycji związanych z cross compliance w polskich gospodarstwach rolnych*, ekspertyza, maszynopis, IERiGŻ PIB, Warszawa.
3. Makomska-Juchniewicz M., Perzanowska J., 2003, *Ogólne zalecenia dla ochrony typów siedlisk oraz gatunków zwierząt (poza ptakami) i roślin wymienionych w załącznikach I i II Dyrektywy Siedliskowej, przewidywane na terenach Specjalnych Obszarów Ochrony Sieci Natura 2000 w Polsce*, (www.mos.gov.pl).
4. Mazur E., Małachowski K., 2007, *Ochrona środowiska przyrodniczego*, [w:] *Gospodarka a środowisko i ekologia*, wyd. CeDeWu.PL, Warszawa.
5. *Ochrona środowiska*, 2006, GUS, Warszawa.
6. *Projekt PROW na lata 2007-2013*, wersja z czerwca 2007 r.
7. www.minrol.gov.pl.
8. www.mos.gov.pl.
9. www.salamandra.org.pl.

ANEXS

Tabela 1A. Określenie zagrożeń i zaleceń dla poszczególnych typów siedlisk

Typ siedliska	Zagrożenia	Zalecenia ochronne
<i>Siedliska przybrzeżne i słonawy</i>	Zanieczyszczenie wód, eutrofizacja, trałowanie dna, regulacje, techniczna zabudowa brzegów, wycinanie roślinności przy pogłębieniu lub odmulaniu koryta rzeki, regulacje rzeki również poza granicą SOO.	Przeciwdziałanie zanieczyszczeniu wód, utrzymanie wymogów właściwego stanu ochrony przy określaniu oceny przedsięwzięć na środowisko – także poza granicą SOO.
<i>Morskie klify i plaże</i>	Sprzątanie plaż, zaśmiecanie odpadkami wyrzucanymi przez morze, techniczna ochrona brzegu, lokalne próby stabilizacji.	Zapobieganie zanieczyszczeniu wód, wyłączenie niektórych plaż z rekreacji, zakaz lokalnego „sprzątania” plaż z kicziny, usuwanie śmieci, stopniowa likwidacja zabudowy w sąsiedztwie klifu przy jego zagrożeniu obsunięcia się, ograniczenia w zagospodarowaniu (zakaz nowych inwestycji trwałych) wprowadzone do nowych planów zagospodarowania w strefie przyległej do klifu w szerokości ustalonej stosowanie do sytuacji
<i>Nadmorskie i śródlądowe słone bagna i słone łąki</i>	Osuszenie lub wysłodzenie siedlisk, zaniechanie użytkowania, intensyfikacja gospodarki łąkarskiej, regulacje rzek.	Utrzymanie właściwych stosunków wodnych, ekstensywne użytkowanie (koszenie, wypas), zakaz intensyfikacji gospodarki łąkarskiej.
<i>Przybrzeżne śródlądowe wydmy</i>	Presja turystyczno-rekreacyjna (plażowanie, spacerowanie), nasadzenia sosny i krzewów, stabilizacja i wzbogacanie w próchnicę, sztuczne i spontaniczne zalesianie, zmiany warunków wodnych.	Zakaz stabilizacji wydmy przy pomocy środków technicznych lub nasadzeń, w przypadku bezleśnych wydmy zakaz jakichkolwiek nasadzeń oraz zakaz wzbogacania i stabilizacji siedlisk, w przypadku pozostałych wydmy zakaz obsadzania ich gatunkami obcego pochodzenia, zakaz rekreacji, zakaz zmian warunków wodnych i troficznych, usuwanie samosiewów.

cd. tabeli 1A

<p>Siedliska słodkowodne – wody stojące</p>	<p>Zanieczyszczenia, eutrofizacja, presja rekreacyjna, zarastanie zbiorników, regulacje rzek, ochrona przeciwpowodziowa, nowa infrastruktura turystyczna, intensyfikacja rolnictwa w otoczeniu.</p>	<p>Utrzymanie czystości wód stojących i zasilających zbiorniki, zakaz zabudowywania brzegów zbiorników wodnych, zakaz pozabawiania brzegów zabudowy roślinnej, wycinania szuwarów, zarybianie tylko gatunkami miejscowymi, ograniczenia w wykorzystaniu zbiorników wodnych w celach rekreacyjnych i sportów motorowodnych, promowanie żeglarstwa, kajakarstwa, rozbudowa infrastruktury turystycznej w miejscach wyznaczonych, ograniczenie spływu nawozów i środków ochrony roślin z pól poprzez wprowadzanie wokół zbiorników strefy zieleni wysokiej i krzewów o szerokości min. 50 m, promowanie ekstensywnych form gospodarowania (ograniczony wypas, rolnictwo tradycyjne, przerębowe użytkowanie lasów), monitoring zbiorników objętych inwestycjami przynoszącymi dochód, finansowanie ze środków inwestorów.</p>
<p>Siedliska słodkowodne – wody płynące</p>	<p>Regulacja rzek, eutrofizacja i zanieczyszczenie wód, zabudowa hydrotechniczna brzegów, wycinanie zarosli, naturalna sukcesja.</p>	<p>Utrzymanie czystości wód, (zakaz zrzutu nie oczyszczonych ścieków), zakaz regulacji rzek i potoków górskich, na rzekach nizinnych przeprowadzenie regulacji „proekologicznych” z pozostawieniem starorzeczy, zakaz pozabawiania brzegów zabudowy roślinnej, zakaz zabudowywania brzegów, ograniczenie rekreacji masowej i sportów motorowodnych z promowaniem białej żeglugi i rozśrodkowaniem rekreacyjnego ruchu masowego, ograniczenie spływu nawozów i środków ochrony roślin z pól poprzez wprowadzanie strefy ochronnej, ograniczenia w zagospodarowaniu międzywala (zakaz intensywnej gospodarki rolnej) równocześnie promowanie ekstensywnej gospodarki łąkarskiej.</p>
<p>Wrzosowiska i zarosła</p>	<p>Melioracje odwadniające połączone z planowym zalesieniem lub stymulujące szybką sukcesję lasu, pożary, przeorywanie i nawożenie celem uzyskania użytków zielonych, zagospodarowywanie nieużytków, presja rekreacyjna i zabudowa, zanieczyszczenia powietrza i eutrofizacja siedlisk.</p>	<p>W przypadku siedlisk wilgotnych zakaz melioracji odwadniających i zalesienia oraz nawożenia, ograniczenia w turystyce i narciarstwie, czynne przeciwdziałanie sukcesji.</p>

cd. tabeli 1A

<p><i>Naturalne i półnaturalne formacje trawiaste</i></p>	<p>Utrwalanie poprzez sadzenie drzew i krzewów, sukcesja naturalna, mechaniczne niszczenie.</p>	<p>W przypadku wysokogórskich muraw nawapiennych ścisła ochrona i ograniczenie turystyki, bezwzględny zakaz zalesiania, w przypadku muraw naskalnych (kserotermiczne ze storczykami) pożądane odslanianie ścian skalnych eksponowanych na południe, ograniczenia eksploatacji kamieniołomów, ekstensywne użytkowanie (wypas, koszenie, koszarzenie) ustalane indywidualnie dla każdego obszaru, zapobieganie sukcesji i usuwanie zaroi.</p>
<p><i>Półnaturalne, wilgotne łąki ziotorosłowe oraz łąki mezofile</i></p>	<p>Zaniechanie tradycyjnego użytkowania, intensyfikacja gospodarki, zmiana stosunków wodnych, regulacje rzek.</p>	<p>Są to działania mające na celu powstanie siedlisk i ich utrzymanie. Koszenie, po którym stosuje się wypas. Częstość koszenia zależy od typu łąki czy też odtworzenia zbiorowiska. Pozostawianie pasów ekologicznych nie skoszonych lub koszenie w konkretnych terminach w zależności od typu łąki. Zróżnicowanie zarówno terminów koszenia, częstości i wysokości. Wypas (wypasamy tradycyjne rasy zagrożone wyginieciem) umiarkowany ze zmniejszoną obsadą i w odpowiednim terminie – zróżnicowane w zależności od typu łąki. Dopuszcza się lekkie nawożenie naturalne lub mineralne w zależności od typu łąki. Zminimalizowanie stosowania (przy pomocy mazaczy herbicydowych) chemicznych środków ochrony roślin. Utrzymanie odpowiedniego reżimu wodnego dla danego typu łąki. Zaniechanie orki, kultywatorowania, wałowania i bronowania. Zachowanie biotopów towarzyszących (użytków kompensacji ekologicznej – oczek wodnych, zadrzewień, zakrzaceń itd.).</p>
<p><i>Torfowiska wysokie, przejściowe i niskie oraz inne tereny podmokłe</i></p>	<p>Melioracje odwadniające, eksploatacja torfu, zalesienie, eutrofizacja, zanieczyszczenie powietrza dwutlenkiem siarki, zmiany stosunków wodnych, wapnowanie i nawożenie jezior w ramach hodowli ryb, acydyfikacja, eutrofizacja siedlisk.</p>	<p>Utrzymanie reżimu wodnego i denaturalizacja stosunków wodnych. Zakaz odwadniania i wydobycia torfu, ochrona przeciwpożarowa torfowisk wysokich, pożądany ekstensywny wypas niektórych typów torfowisk, usuwanie roślin inwazyjnych, możliwość koszenia torfowisk niskich, w przypadku źródlisk – utrzymanie reżimu wodnego w ich otoczeniu oraz zakaz zabudowy ujęć wodnych, zakaz zalesienia.</p>

cd. tabeli 1A

<p>Siedliska skalne i jaskinie</p>	<p>Sukcesja naturalna, zastąpienie skał i urwisk wskutek rozwoju roślinności drzewiastej w ich otoczeniu, niszczenie mechaniczne przez wspinaczkę, wydobycie kopalni, eutrofizacja i zanieczyszczenie środowiska, działania w obrębie siedlisk (wysadzanie jaskiń, przekopywanie i rozkopywanie, przebijanie nowych otworów), które prowadzą do zmian mikroklimatycznych i świetlnych.</p>	<p>Zabezpieczenie przed niszczeniem mechanicznym, zakaz eksploatacji kopalni, kontrolowanie stopnia ocienienia skały, zakaz wspinaczki ustalany indywidualnie, zakaz eksploracji jaskiń oraz utworów jaskiniowych, utrzymanie warunków termiczno-wilgotnościowych jaskiń.</p>
<p>Lasy</p>	<p>Gospodarska leśna niezgodna z ekologicznym modelem, stosowanie zrębów zupełnych, usuwanie martwych drzew, grabienie ściółki, rozbudowa struktury rekreacyjno – sportowej, zmiana stosunków wodnych, regulacje rzek, intensyfikacja rolnictwa w dolinach rzek, zanik dawnych form użytkowania lasu, protekcja sosny, opanowywanie siedlisk wskutek nasadzeń i spontanicznej inwazji, zanieczyszczenie powietrza, inwazja szkodników, wydobycie kopalni.</p>	<p>Należy pogodzić gospodarke leśną z planem zagospodarowania leśnych siedlisk w obrębie sieci Natura 2000. Celem ochrony jest zachowanie płatów siedliska o określonych parametrach, zgodnych z jego opisem w „Interpretation Manual of European Union Habitats” (1999). Niektóre typy siedlisk ukształtowały się w warunkach użytkowania gospodarczego i ich zachowanie wymaga zabiegów ochrony czynnej lub umiarkowanego użytkowania. Płaty siedlisk o niewielkim areale należy objąć ścisłą ochroną, reprezentacja innych typów siedlisk obejmująca mozaikę faz i stadiów rozwojowych powinna być objęta ścisłą ochroną w celu ochrony procesów tam zachodzących. Siedliska o znaczeniu gospodarczym w części powinny być objęte umiarkowaną gospodarke leśną. Dopuszczalna rębna powinna być ustalona indywidualnie, przy wycianiu starego drzewostanu należy pozostawić część drzew do ich śmierci. Należy zostawić część martwych drzew i posuzu na powierzchniach użytkowanych. Nie należy przebudowywać drzewostanu. W przypadku jednogeneracyjnych (np: buczyn) zbiorowisk konieczne jest aktywne kształtowanie różnorodności wiekowej i wzbogacanie różnorodności gatunkowej. W przypadku zagrożenia lasu inwazją owadów dopuszczalne jest użycie chemicznych środków owadobójczych. Nie należy nawozić lasu. Zakazuje się prowadzenie dróg szybkiego ruchu przez kompleksy leśne.</p>

Tabela 2A. Określenie zagrożeń i zaleceń dla poszczególnych gatunków zwierząt i roślin

Gatunek	Zagrożenia	Zakazy i ograniczenia	Zalecenia
<p><i>Nietoperze</i> związane są z terenami skalistymi, leśnymi oraz parkami, pastwiskami, roślinnością nadbrzeżną, wodami otwartymi i wzdłuż cieków wodnych. Zimują zaś w jaskiniach, sztolniach, piwnicach. Kolonie letnie rozrodzone są w dziuplach, szczelinach skalnych, na strychach, w jaskiniach i podziemiach.</p>	<p>Związane z zatruciem środowiska (chemiczne środki ochrony roślin), toksyczne środki konserwujące drewno w budynkach.</p>	<p>Zakaz penetracji i ruchu turystycznego w jaskiniach i podziemiach w okresie ich hibernacji. Zakaz działań zmieniających warunki mikroklimatyczne w zimowych schronieniach nietoperzy, takich jak osuszanie podziemi, zamurowywanie lub szczelne zamykanie otworów wlotowych. Zakaz wycinania starych drzew z dziuplami i roślinności wzdłuż cieków wodnych. Zakaz stosowania toksycznych środków ochrony drewna w budynkach letniego schronienia nietoperzy. Zakaz szczelnego zamykania strychów z koloniami nietoperzy. Ograniczenie stosowania chemicznych środków ochrony roślin. Ograniczenie zanieczyszczenia zbiorników wodnych z żerowiskami nietoperzy.</p>	<p>Zabezpieczenie miejsc zimowania nietoperzy, stosowanie nietoksycznych środków ochrony drewna i przeprowadzanie remontów w okresie, gdy nietoperze tam nie przebywają (listopad – luty). Ograniczenie penetracji i ruchu turystycznego w miejscach aktywności godowej (jaskinie, podziemia od września do października oraz od marca do kwietnia). Zachowanie starodrzewi oraz odbudowa drzewostanów liściastych i mieszanych. Zachowanie i odtwarzanie alei śródpolnych, żywopłotów i pasów zadrzewień stanowiących szlaki migracyjne. Zawieszanie w lasach skrzynek wypoczynkowych i legowicy dla nietoperzy. Ustanawianie sztucznych schronień w zimowiskach pozabwionych odpowiedniej ilości szczelin.</p>

cd. tabeli 2A

<p>Duże drapieżniki (wilk, niedźwiedź, ryś) związane ze środowiskiem leśnym (duże kompleksy leśne, górskie i niżowe, o charakterze zbliżonym do naturalnego).</p>	<p>Związane są z fragmentacją kompleksów leśnych i tworzeniem barier dla migracji zwierząt, intensywną eksploatacją lasów, wzmożoną penetracją związaną z ruchem turystycznym.</p>	<p>Ograniczenie ruchu turystycznego rejonów SOO szczególnie ważnych dla egzystencji dużych drapieżników (roztód, bytowanie). Zakaz lub ograniczenie zbioru owoców runa leśnego. Zakaz lub wstrzymanie pozyskiwania saren na obszarze występowania rysia. Ograniczenie prac leśnych w okresie wychowu młodych przez wilki i rysie. Unikanie rozczniania drogami szybkiego ruchu kompleksów leśnych zasiedlonych przez duże drapieżniki. Ograniczenie zabudowy w bezpośrednim sąsiedztwie lasów i zakaz budownictwa rekreacyjnego w obrębie lasów.</p>	<p>Mają na celu utrzymanie powierzchni lasów i zapobieganie ich fragmentacji, utrzymanie, udrażnianie i odtwarzanie szlaków migracji, utrzymywanie sta-rodziewi, zabezpieczenie bazy pokarmowej i zapewnienie zwierzętom spokoju w ostojach. Wprowadzenie strefowej ochrony w SOO wytypowanych ze względu na występowanie niedźwiedzia z wyznaczeniem stref spokoju, najważniejszych źerowisk, przy dopuszczeniu użytkowania gospodarczego i/lub turystycznego pozostałego terenu. Uwzględnienie potrzeb pokarmowych drapieżników przy ustalaniu wielkości pozyskania łowieckiego saren i jeleni na terenach występowania wilka i/lub rysia. Zapobieganie kłusownictwu. Ochrona i odtwarzanie korytarzy ekologicznych, umożliwiających przemieszczanie się drapieżników między kompleksami leśnymi. Budowanie stosownych przejść dla zwierząt w miejscach przecinania się ich szlaków migracyjnych z autostradami i trasami szybkiego ruchu.</p>
--	--	--	--

cd. tabeli 2A

<p>Ssaki ziemno-wodne (bóbr, wydra), dla których siedliskiem są: rzeki, jeziora, potoki, stawy hodowlane i inne zbiorniki wodne, stawy bagienne.</p>	<p>Związane z osuszeniem terenów bagiennych, obniżaniem poziomu wód, regulacją rzek, likwidacją nadbrzeżnych zadrzewień, zanieczyszczeniem wód, intensyfikacją gospodarski rolnej i rybackiej, nasileniem turystyki.</p>	<p>Zakaz usuwania zadrzewień i zakrzaceń wzduż cieków wodnych, odtwarzanie zbiorowisk nadbrzeżnych, ograniczanie zanieczyszczeń wód (zakaz zrzutu ścieków).</p>	<p>Ochrona rezerwatowa części stanowisk, ograniczenia w regulacji rzek i strumieni.</p>
<p>Ssaki morskie (foka, nerpa, morświn), dla których siedlisko stanowi strefa przybrzeżna mórz.</p>	<p>Związane z zanieczyszczeniem wód morskich, przyłowem przez rybaków, nasileniem żeglugi pasażerskiej, sportów motorowodnych, ćwiczeń wojskowych</p>		<p>Wprowadzanie obszarów i okresów ochronnych (ograniczenie rybołówstwa), ograniczenie uprawiania sportów motorowodnych, zapobieganie śmiertelności (przyłów w sieciach rybackich) poprzez modyfikację metod połowu, zapobieganie zakłóceńom akustycznym, rehabilitacja chorych zwierząt i introdukcja.</p>

cd. tabeli 2A

<p>Gady i płazy (żółw błotny, kumak nizinny i górski, traszka grzebieniasta), dla których siedlisko stanowi różnego typu zbiorniki wodne, źródła bałki wodne, źródła bałki wodne, źródła bałki wodne i olsy, wolno płynące rzeki, rowy melioracyjne, kanały. Płazy związane są ze środowiskiem wodnym w okresie rozrodu. W okresie życia na lądzie występują na terenach wilgotnych, podmokłych. Zimują w norach ziemnych, jamach, wśród korzeni drzew, zagrzebane w glebie. Występują zarówno w siedliskach wodnych jak i lądowych.</p>	<p>Związane są z zaburzeniem stosunków wodnych, regulacją rzek, zarastaniem zbiorników wodnych, rozwojem infrastruktury, chemizacja środowiska.</p>	<p>Zakaz zmiany stosunków wodnych, regulacji cieków wodnych, likwidacji starorzeczy, zasypania i zatruwania odpadami drobnymi zbiorników wodnych, ograniczanie splotu z pól do zbiorników wodnych (poprzez zabudowę ich brzegów), zakaz rzutów ścieków.</p>	<p>Objęcie części stanowisk ochroną rezerwatową, zapobieganie zarastaniu zbiorników wodnych, czynna ochrona miejsc składowania jaj przez żółwie błotne, ochrona tras migracji z zimowisk do zbiorników wodnych.</p>
<p>Ryby i minogi – siedlisko to wody płynące i stojące.</p>	<p>Związane są z zanieczyszczeniem wód, izolacją populacji lokalnych w wyniku fragmentacji siedlisk, presją gatunków obcych, budową zapór bez przepławek, regulacją rzek, melioracjami dolin rzecznych, obniżeniem poziomu wód gruntowych, eksploatacją żwiru.</p>	<p>Zakaz zmiany stosunków wodnych, prostowania i odbudowywania cieków, odprowadzania ścieków, eksploatacji żwiru z koryt rzek, obniżania dna cieków, likwidacji starorzeczy.</p>	<p>Poprawa czystości wód, udrażnianie rzek, ochrona starorzeczy.</p>

cd. tabeli 2A

<p>Bezkręgowce(chrząższcze, motyle, ważki, mięczaki).</p>	<p>Melioracje, zanieczyszczenia wód, zanikanie pierwotnych łąk, zmniejszanie się starodrzewów, usuwanie drzew dziuplastych i martwych, osuszanie terenów podmokłych, intensyfikacja gospodarki łąkowej, zalesienia, sukcesja, zmiany stosunków wodnych, wydobycie torfu, intensywna gospodarka rybacka, regulacja cieków.</p>	<p>Ograniczanie spływu z pól, intensywnego użytkowania stawu, ograniczenie funkcji produkcyjnych lasu, ograniczenie usuwania martwych drzew, zakaz wycinania drzew dziuplastych, zakaz zmiany stosunków wodnych, ochrona rezerwatowa stanowisk, zakaz zalesiania wilgotnych łąk, zalecenie ekstensywnej gospodarki łąkowej, zakaz wydobycia torfu, zanieczyszczenia wód, regulacji cieków.</p>	<p>Ścisła ochrona strefowa, przeciwdziałanie sukcesji i spływom z pól, utrzymanie ekstensywnej gospodarki stawowej i łąkowej.</p>
<p>Rosliny</p>	<p>Postępująca industrializacja, intensyfikacja rolnictwa, zmiany trofizmu wód i ich humanizacja, zarastanie jezior, sukcesja, zmiany stosunków wodnych.</p>	<p>Ograniczenie turystyki i rekreacji, odprowadzanie ścieków, zakaz prześwietlania drzewostanu.</p>	<p>Dbalność o czystość wód, zakaz nawożenia pól w sąsiedztwie zbiornika lub torfowiska w obrębie 100 m, czynna ochrona siedlisk, zakaz zabudowy, utrzymanie siedlisk w dotychczasowym stanie.</p>

Mgr Katarzyna Lebiecka
Instytut Ekonomiki Rolnictwa
i Gospodarki Żywnościowej
– Państwowy Instytut Badawczy
Warszawa

REGULACJE PRAWNE I SKUTKI IMPLEMENTACJI ZASADY WZAJEMNEJ ZGODNOŚCI ŚRODOWISKOWEJ W WYBRANYCH KRAJACH UNII EUROPEJSKIEJ

1. Wprowadzenie

Zarys zasady wzajemnej zgodności środowiskowej na obszarze Wspólnoty Europejskiej został nakreślony w 1992 r., kiedy to w ramach reformy McSharry’ego wprowadzono wsparcie finansowe w celu wielofunkcyjnego rozwoju wsi.¹ Zasada ta została rozwinięta w Agendzie 2000. Termin „środowiskowej zgodności” (*environmental cross compliance*) został zdefiniowany jako powiązanie specyficznych warunków środowiskowych z płatnościami bezpośrednimi poprzez zastosowanie sankcji w formie redukcji płatności bezpośrednich w przypadku niespełnienia minimalnych wymagań (*non-compliance*)². Przyjęte zostały trzy różne podejścia do tej zasady³:

- podejście obligatoryjne tzw. czerwonej karteczki („*red ticket*”), w którym stosuje się częściowe lub całkowite cofnięcie wsparcia finansowego, jeżeli rolnik nie wywiąże się z ustalonych minimalnych warunków środowiskowych; dotyczy wszystkich beneficjentów płatności bezpośrednich,
- podejście dobrowolne tzw. pomarańczowej karteczki („*orange ticket*”), w którym prawo do wsparcia finansowego jest zależne od udziału rolnika w różnych dobrowolnych programach rolnośrodowiskowych,
- podejście ponadnormatywne tzw. zielonej karteczki („*green ticket*”), w którym płatności traktuje się jako zwrot finansowy dla tych rolników, którzy podjęli się

¹ Zasada wzajemnej zgodności środowiskowej po raz pierwszy została wprowadzona w Stanach Zjednoczonych Ameryki Północnej w latach 30. ubiegłego stulecia i dotyczyła dobrowolnego udziału rolnika w działaniach na rzecz ochrony gleb przed erozją. W Europie stała się obligatoryjna po raz pierwszy w Szwajcarii i Norwegii w latach 90. XX wieku.

² *Potential for environmental cross compliance to advance agri-environment objectives*, Danish Center for Forest, Landscape and Planning, The Royal Veterinary and Agricultural University, Denmark, 2004, s. 6.

³ P. Webster, N. Williams, *Environmental cross compliance—panacea or placebo*, Imperial College at Wye, (University of London), Kent, UK, <http://www.ifma.nl/files/papersandposters/PDF>.

spełnienia wymogów ponad obowiązujące standardy środowiskowe. Wymagania te stanowią system zachęty do spełnienia wyższych standardów.

Reforma Wspólnej Polityki Rolnej z 2003 r. ustanowiła system kontroli i sankcji, który w sposób restrykcyjny traktuje przestrzeganie wymagań nie tylko z zakresu ochrony środowiska, ale również bezpieczeństwa żywnościowego, identyfikacji i rejestracji zwierząt oraz dobrostanu zwierząt.

*

Celem pracy jest przedstawienie wymagań wynikających z zasady wzajemnej zgodności w zakresie ochrony środowiska oraz wskazanie na różnice w legislacji w wybranych krajach Unii Europejskiej. Rozpatrywanych jest pięć zagadnień dotyczących: 1) dobrej kultury rolnej, 2) ochrony ptaków i siedlisk naturalnych, 3) ochrony wód przed zanieczyszczeniami powodowanymi przez azotany, 4) rolniczego zagospodarowywania osadów ściekowych oraz 5) ochrony wód gruntowych⁴. Ze względu na dostępność danych z zakresu standardów dobrej kultury rolnej, wzięto pod uwagę następujące kraje: Hiszpanię, Holandię, Włochy, Wielką Brytanię, Niemcy oraz Polskę. Pozostałe wymagania środowiskowe zostały zaprezentowane w odniesieniu do całej UE-15 i Polski.

Dalsza część pracy zawiera zakres kosztów związanych z implementacją zasady wzajemnej zgodności w ujęciu nie tylko ochrony środowiska, ale również identyfikacji i rejestracji zwierząt oraz dobrostanu zwierząt.

Stopień wdrożenia przepisów prawnych do polskiego ustawodawstwa został przedstawiony w poprzednim opracowaniu⁵, toteż autor odnosi się jedynie do spodziewanych skutków obowiązywania tej zasady.

W końcowej części opracowania nakreślono zmiany jakie Komisja Europejska zamierza wprowadzić, by uprościć system funkcjonowania tej zasady pod względem legislacji i procedur administracyjnych.

2. Wymagania wzajemnej zgodności środowiskowej

Zasada wzajemnej zgodności środowiskowej obejmuje wymagania dobrej kultury rolnej i zwykłej dobrej praktyki rolniczej. Warunki dobrej kultury rolnej dotyczą działań mających na celu: przeciwdziałanie erozji, zachowanie materii organicznej, przeciwdziałanie zmianom struktury gleby oraz zachowanie przy-

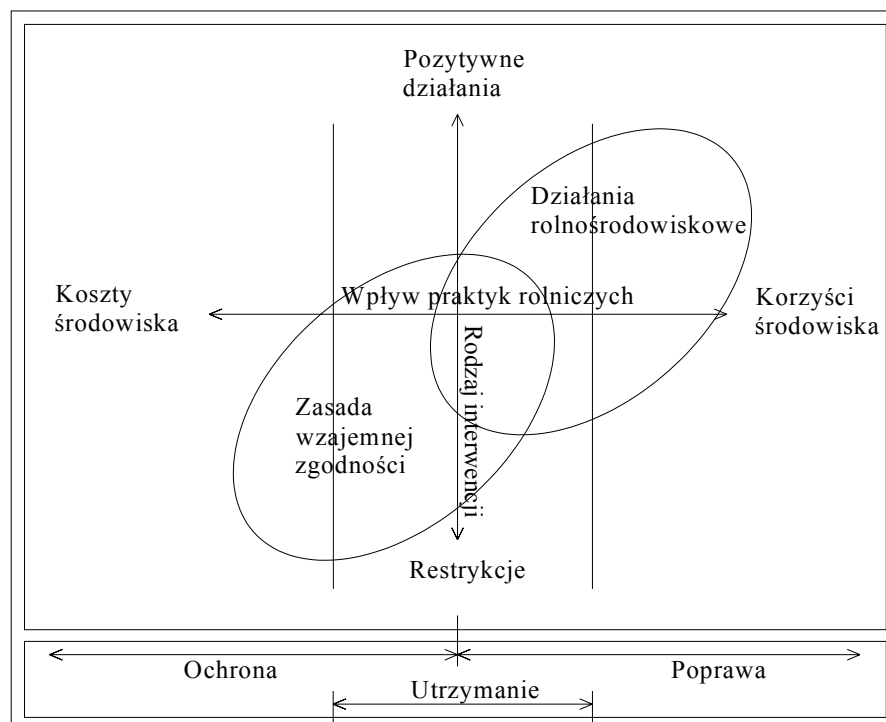
⁴ Cztery ostatnie zagadnienia dotyczą warunków środowiskowych z zarządzania (z ang. Statutory Management Requirements – SMR).

⁵ K. Lebiecka, *Polityka Unii Europejskiej w zakresie cross compliance i dobrostanu zwierząt*, [w:] *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, Praca zbior. pod red. J. St. Zegara, Program Wieloletni 2005-2009, zeszyt nr 30, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2006, s. 70-82.

rodniczo cennych siedlisk. Wymagania dotyczące zakresu zarządzania stanowią uzupełnienie minimalnych standardów dobrej kultury rolnej w ochronie środowiska i stanowią składowe zasad zwykłej dobrej praktyki rolniczej. Są to warunki dotyczące:

- stosowania i przechowywania nawozów,
- rolniczego wykorzystania ścieków w gospodarstwie,
- stosowania komunalnych osadów ściekowych,
- stosowania środków ochrony roślin,
- gospodarowania na użytkach zielonych,
- utrzymywania czystości i porządku w gospodarstwie,
- ochrony siedlisk przyrodniczych,
- ochrony gleb,
- ochrony zasobów wodnych.

Rysunek 1. Wpływ praktyk rolniczych na stan środowiska

Źródło: Kristensen L., Primdahl J., *The relationship between cross compliance and agri-nvironment schemes*, The Royal Veterinary and Agricultural University, 2006, s. 9.

Szeroki zakres warunków wzajemnej zgodności może stanowić punkt odniesienia do wyznaczenia kierunku podejmowanej aktywności rolniczej i określenia jego wpływu na środowisko naturalne. Nieprzestrzeganie warunków dobrej kultury rolnej wpływa negatywnie na stan środowiska (rys. 1), gdyż warunki te stanowią minimum utrzymania gleby, jakie należy przestrzegać. Nato-

miast korzyści pożądane z punktu widzenia poprawy walorów przyrodniczych są określone poprzez obligatoryjne i ponadobowiązujące praktyki rolnicze w ramach działań rolnośrodowiskowych. Stanowią one dodatkowe wymogi, które mają na celu m.in. zachowanie naturalnego krajobrazu, rodzimych ras zwierząt, stosowania międzyplonów oraz stref buforowych, a także ekstensyfikację produkcji i kontynuację tradycyjnych metod gospodarowania.

Kształt przyjętych regulacji prawnych w zakresie środowiska wpływa na stopień spełnienia tych standardów. Dobra kultura rolna dotyczy beneficjentów płatności bezpośrednich, natomiast dodatkowo pełny zakres zwykłej dobrej praktyki rolniczej jest obowiązkowy dla rolników, którzy:

- uczestniczą w programie rolnośrodowiskowym⁶,
- ich gospodarstwa znajdują się na obszarach szczególnie narażonych na zanieczyszczenie wód azotanami (OSN),
- gospodarują na obszarach o niekorzystnych warunkach gospodarowania (ONW).

Nieprzestrzeganie zobowiązań środowiskowych wiąże się z sankcjami finansowymi. Restrykcjom podlegają nie tylko płatności bezpośrednie, ale również płatności z tytułu ONW czy Natura 2000, które rekompensują rolnikom utratę dochodu z powodu prowadzenia działalności w trudnych warunkach czy utrzymywania naturalnych siedlisk przyrodniczych.

3. Regulacje prawne w zakresie ochrony środowiska

Dyrektywy unijne są obligatoryjne dla wszystkich państw członkowskich. W zakresie niektórych przepisów zasady wzajemnej zgodności istnieje pewna swoboda w implementacji obligatoryjnych standardów. Wynika to przede wszystkim ze specyficznych celów lub uwarunkowań klimatyczno-glebowych danego kraju. Taka sytuacja dotyczy szczególnie warunków środowiskowych.

3.1 Dobra kultura rolna

W zakresie dobrej kultury rolnej Unia Europejska dopuszcza dość znaczną swobodę w ustanawianiu norm prawnych. Na podstawie załącznika IV Rozporządzenia Rady 1782/2003 każdy kraj członkowski określa indywidualnie wymogi w ramach wyznaczonych ogólnych ram działań. W Polsce wymagania te

⁶ Więcej nt. programu rolnośrodowiskowego w UE i w Polsce zob. G. Niewęglowska: *Wspieranie zrównoważonego gospodarowania w rolnictwie przez program rolnośrodowiskowy*, [w:] *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*. Praca zbior. pod red. J.St. Zegara, Program Wieloletni 2005-2009, zeszyt nr 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa, s. 105-119.

Tabela 1. Zakres warunków dobrej kultury rolnej w wybranych krajach UE-15 i w Polsce

Dobra kultura rolna-GAEC	Działania	Niemcy	Włochy	Holandia	Wielka Brytania	Hiszpania	Polska
1. Ochrona przed erozją.	Działania pozostawiające 40% powierzchni pola od 1 grudnia do 15 lutego. Zachowanie tarasów. Zakaz orki użytków zielonych.	Prac polowych nie należy wykonywać wzdłuż nachylenia terenu.	Po żniwach uprawa gleby na głębokość minimum 20 cm. Obowiązkowe stosowanie zielonych nawozów po uprawach zbożowych i kukurydzy. W celu zapobiegania erozji uprawa zbóż na stokach o nachyleniu 2°-18°. Wskazane jest utrzymanie użytków zielonych na stokach powyżej 18°.	Ściernisko jako pokrywa pola. Zakaz uprawy ziół na terenach powyżej 10°. Obowiązek utrzymania roślinności na stokach powyżej 15°.	Na gruntach ornych powyżej 20° zabrania się uprawy roślin w reclinach wzdłuż stoku oraz utrzymywania gruntów ornych jako ugor czarny. W przypadku roślin wieloletnich zalecenie uprawy metodą tarasową. Ugorowanie nie powinno trwać dłużej niż 5 lat.	Na gruntach ornych powyżej 10° zakaz prowadzenia prac wzdłuż stoku. Na terenach powyżej 15° zakaz prowadzenia prac na trwałych uprawach.	Na gruntach ornych powyżej 20° zabrania się uprawy roślin w reclinach wzdłuż stoku oraz utrzymywania gruntów ornych jako ugor czarny. W przypadku roślin wieloletnich zalecenie uprawy metodą tarasową. Ugorowanie nie powinno trwać dłużej niż 5 lat.
2. Substancja organiczna w glebie.	Zarządzanie ścierniskiem.	Zakaz wypalania ściernisk. Prowadzenie szacunków odnośnie bilansu humusu lub analiza substancji organicznej w glebie co 6 lat (od 2009 r.).	Zakaz wypalania ściernisk z wyjątkiem pól ryżowych. Zakaz ten nie obowiązuje w przypadku zezwoleń w niektórych regionach. Zaleca się zmianowanie – różne uprawy przez co najmniej 5 lat (20% powierzchni).	Zakaz wypalania ściernisk. Zakaz wypalania wrzosowisk i traw.	Zakaz palenia resztek poźniowych, z wyjątkiem praktyk zasugerowanych podczas kontroli w celu zmniejszenia chwastów lub chorób.	Zakaz palenia resztek poźniowych, z wyjątkiem praktyk zasugerowanych podczas kontroli w celu zmniejszenia chwastów lub chorób.	Zakaz wypalania ściernisk oraz łąk i pastwisk.
3. Struktura gleby.	Użytkowanie maszyn i urządzeń.	Brak działań.*	Zaleca się likwidowanie kolein spowodowanych pracą maszyn po sianiu kukurydzy i buraków cukrowych.	Zakaz czynności na terenach o nadmiernym uwilgotnieniu lub zalanych przez wódz.	Zakaz czynności na terenach o nadmiernym uwilgotnieniu (z wyjątkiem upraw ryżu).	Zakaz czynności na terenach o nadmiernym uwilgotnieniu pokrywanych śniegiem (z wyjątkiem upraw ryżu).	Brak działań.

* Warunki w zakresie wykorzystywania maszyn znajdują się w dokumencie dobrej praktyki rolniczej (Grundsätze und Handlungsempfehlungen zur guten fachlichen Praxis der landwirtschaftlichen Bodennutzung gemäß § 17 Bundes-Bodenschutzgesetz; Bundesanzeiger Nr. 73 vom 20.04.1999).

Źródło: Opracowano na podstawie R. Jongeneel, *Degrees of Compliance and Costs of Compliance: a synthesis on cross compliance*, materiał konferencyjny, Bruksela 2006; M. Farmer, V. Swales, *The development and implementation of cross compliance in the UE 15: an analysis*, IEEP, London 2004, s. 74-79; Ortega C., Simó A., *Mandatory standards in 7 EU countries and 3 non-EU countries*, Country Report: Spain 2007; Rozporządzenie Rady (WE) Nr 1782/2003; Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 7 kwietnia 2004 r. w sprawie minimalnych wymagań utrzymywania gruntów rolnych w dobrej kulturze rolnej (Dz. U. Nr 65, poz. 600 z późn. zm.).

regulowane są Rozporządzeniem Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 7 kwietnia 2004 r. w sprawie minimalnych wymagań utrzymywania gruntów rolnych w dobrej kulturze rolnej, z późniejszymi zmianami w 2005 r.

Tabela 1 przedstawia zakres warunków dobrej kultury rolnej w wybranych krajach UE. Poszczególne wymagania odnoszą się do ochrony gleb przed erozją, przeciwdziałania degradacji materii organicznej i struktury gleby.⁷

Głównym zagrożeniem zwiększającym stopień zniszczenia gleb jest coraz silniejsza erozja wodna i wietrzna oraz tworzenie powierzchni nieprzepuszczalnych. W celu przeciwdziałania erozji Niemcy i Polska wprowadziły zalecenie uprawy metodą tarasową na gruntach ornych. Pozostałe wymagania, które dotyczą także pozostałych krajów odnoszą się do ochrony gleby poprzez pokrycie obszaru roślinnością w zależności od nachylenia terenu.

O zdolności gleby do gromadzenia i zatrzymywania składników pokarmowych decyduje utrzymanie substancji organicznej na wysokim poziomie, a w szczególności próchnicy. Wskutek wypalania traw, ściernisk czy słomy naruszeniu ulega struktura gruzełkowata gleby, wskutek czego zmniejszeniu ulega zdolność retencji wody, zmniejsza się porowatość gleby oraz odpowiednie jej napowietrzenie. Zakaz wypalania pozostałości roślinności na powierzchni łąk i pól obligatoryjny jest dla wszystkich omawianych krajów.

Na utrzymanie nie zbitej gleby, w której ułatwiona jest swobodna filtracja i przepływ wody istotny wpływ ma stosowanie maszyn i urządzeń. Ułatwieniem dla degradacji struktury gleby jest zbyt wilgotna powierzchnia i ciężki sprzęt. Wielka Brytania, Włochy i Hiszpania wprowadziły zakaz dokonywania wszelkich prac na terenach zbyt wilgotnych. Dodatkowo we Włoszech na glebach ciężkich zaleca się drenowanie. W Polsce przewiduje się wprowadzenie kryteriów dotyczących utrzymania właściwej struktury gleby.

3.2. Środowiskowe warunki z zarządzania

Standardy zarządzania obejmują w szerszym zakresie wymagania zgodności środowiskowej, które mają za zadanie niwelować negatywne skutki oddziaływania rolnictwa. Są to wymagania odnoszące się do:

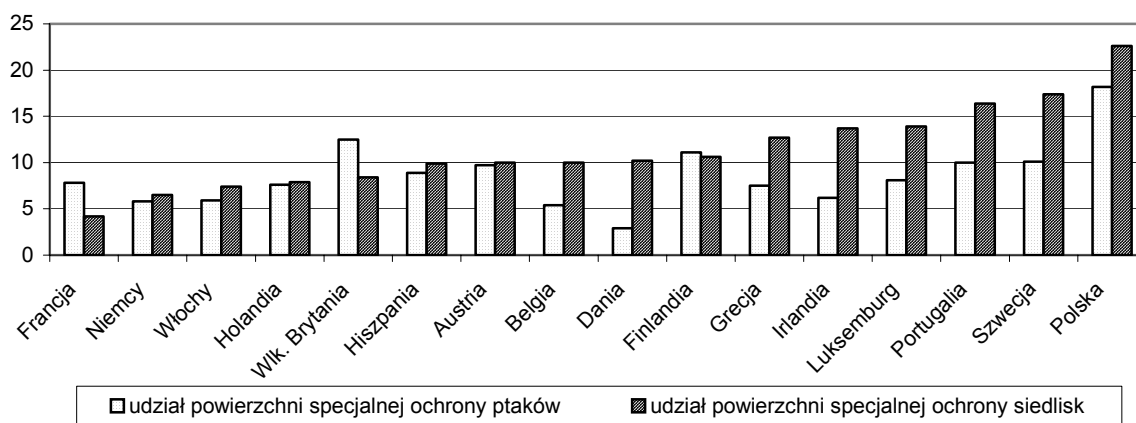
- ochrony ptaków i siedlisk naturalnych,
- ochrony wód przed zanieczyszczeniami powodowanymi przez azotany,
- rolniczego zagospodarowywania osadów ściekowych,
- ochrony wód gruntowych.

⁷ Wymagania co do zachowania pastwisk trwałych, cennych siedlisk naturalnych, systemu utrzymywania zwierząt ze względu na brak danych nie analizowano.

Obligatoryjne warunki mające na celu podejmowanie działań służących ochronie zagrożonych siedlisk i gatunków ptaków dotyczą w szczególności rolników, których działki położone są na obszarach Natura 2000. Zapis tych warunków reguluje dyrektywa w sprawie ochrony dzikiego ptactwa (79/409/EWG) i ochrony siedlisk przyrodniczych (92/43/EWG). Problem ochrony różnorodności biologicznej obszarów wiejskich istnieje we wszystkich krajach członkowskich. Zagrożeniem dla naturalnych siedlisk i ptaków stanowi przede wszystkim monokultura, intensywność produkcji, wypalanie traw, a także zaprzestanie prowadzenia działalności rolniczej z powodu braku opłacalności.

W większości krajów dokładne standardy odnośnie obszarów Natura 2000⁸ są wciąż określane lub udoskonalane. Udział powierzchni objętej specjalną ochroną ptaków i naturalnych siedlisk przyrodniczych przedstawia rysunek 2. Państwa Członkowskie dokonują klasyfikacji przede wszystkim najbardziej odpowiednich obszarów specjalnej ochrony dla zachowania gatunków ptaków oraz dzikiej fauny i flory z uwzględnieniem wymogów ich ochrony w ramach morskiego i lądowego obszaru geograficznego. Z danych przedstawionych na rysunku 2 wynika, że największy obszar wyznaczony został w Polsce, Szwecji i Grecji, natomiast najmniejszy we Francji, Niemczech i Włoszech.

Rysunek 2. Udział powierzchni chronionej ptaków i siedlisk w stosunku do powierzchni całkowitej kraju w UE-15 i Polsce w 2006 r. (proc.)

Źródło:

http://ec.europa.eu/environment/nature/nature_conservation/useful_info/barometer/barometer.htm

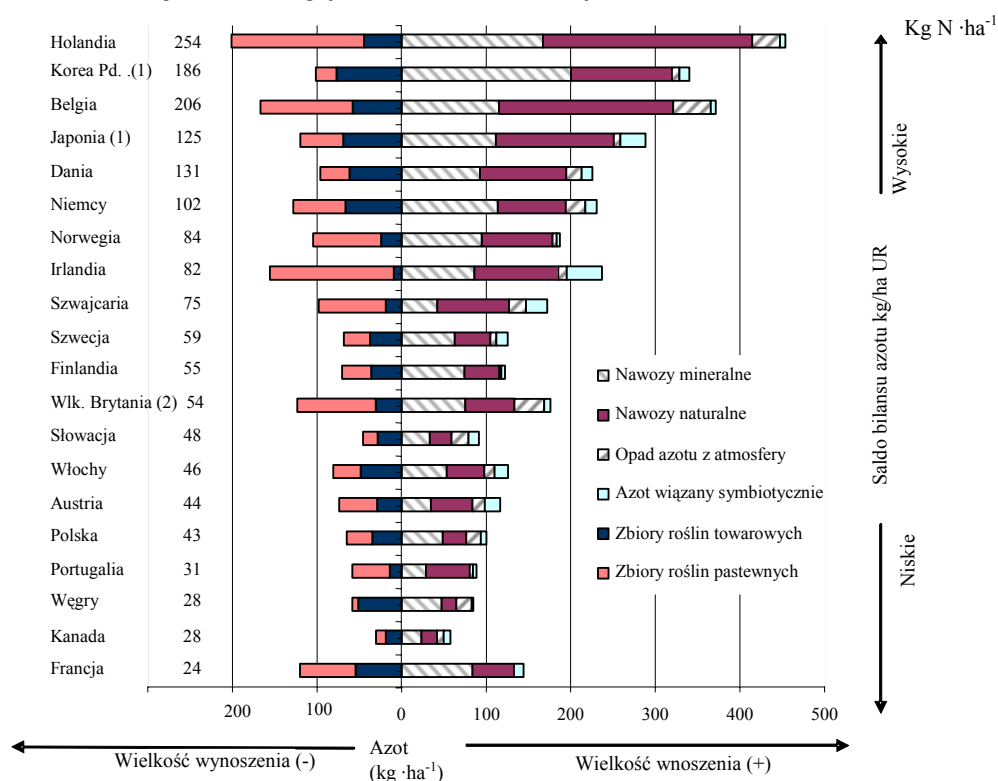
W celu ochrony wód i zmniejszenia zanieczyszczeń azotanami spowodowanymi działalnością rolniczą obowiązuje dyrektywa 91/676/EWG z 1991 r. Szczegółowe wymagania dotyczą m.in.: przechowywania nawozów natural-

⁸ W skład sieci Natura 2000 wchodzić tzw. Obszary Specjalnej Ochrony Ptaków (OSO), które wyznacza się na podstawie dyrektywy ptasiej oraz tzw. Obszary Specjalnej Ochrony Siedlisk (SOO), które wyznacza się na podstawie dyrektywy siedliskowej.

nych, organicznych oraz przestrzegania okresów i ilości ich stosowania, ograniczeń w nawożeniu, sporządzania planów nawożenia czy użytkowania gruntów. Respektowanie tych warunków dotyczy rolników, których działki położone są na obszarach szczególnie narażonych na zanieczyszczenia azotanami (OSN).

Zgodnie z dyrektywą azotanową każde państwo członkowskie wyznacza na terytorium swojego kraju obszary, gdzie wody zostały zanieczyszczone związkami azotu ze źródeł rolniczych lub gdzie istnieje takie zagrożenie. Wyznaczonym obszarem może być terytorium całego kraju, jak ma to miejsce w Austrii, Danii, czy Holandii, lub tylko jego część, jak jest to: we Włoszech, Francji, Belgii, Polsce. Wszystkie kraje UE dokonały implementacji do krajowych legislacji wymagań dotyczących ochrony wód przed zanieczyszczeniami powodowanymi przez azotany pochodzenia rolniczego. Wśród tych warunków można wymienić m.in. zakaz stosowania nawozów naturalnych na terenach zalanych wodą, pokrytych śniegiem czy zamarzniętych.

Rysunek 3. Główne źródła wnoszenia i wynoszenia azotu w rolnictwie krajów należących do OECD, w tym UE-15 i Polski w latach 2000-2002

1) Dane obejmujące azot uwalniany w procesie denitryfikacji.

2) Średnia z lat 1998-2000.

Źródło: J. Kopiński, *Bilans azotu brutto na powierzchni pola jako agrośrodowiskowy wskaźnik zmian intensywności produkcji rolnej w Polsce*, [w:] *Monitoring skutków środowiskowych Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich, raport nr 4, IUNG, Puławy 2007, s. 26.*

Obowiązek posiadania płyt gnojowych czy zbiorników na gnojowicę o odpowiednich wymiarach wymaga znacznych kosztów. Istotnym wskaźnikiem jest dawka nawożenia naturalnego, która nie powinna przekraczać 170 kg azotu w czystym składniku na ha użytków rolnych w ciągu roku. Respektowanie tego warunku jest konieczne nie tylko z uwagi na sankcje finansowe, ale ochronę środowiska. Rysunek 3 ilustruje główne źródła wnoszenia i wynoszenia azotu w rolnictwie. W przychodowej stronie bilansu decydujące znaczenie ma azot w nawozach mineralnych i nawozach naturalnych. Nadmiar tego składnika aż do 250 kg/ha odnotowuje się w krajach o dość intensywnej produkcji (Holandia, Belgia, Dania, Niemcy).

Standardy obejmują także problem zagospodarowania osadów ściekowych. Odpowiednie zagospodarowanie osadów ściekowych wiąże się z przestrzeganiem określonych wymogów, tak aby nie powodowały pogorszenia jakości gleb i produktów rolnych. Dotyczą one przestrzegania okresów stosowania osadów ściekowych na wyznaczonych obszarach. Stosowanie tych osadów zabronione jest szczególnie na terenach, na których rosną rośliny sadownicze i warzywa przeznaczone do bezpośredniego spożycia przez ludzi. Oprócz tych wymagań w Austrii wprowadzono więcej warunków w zależności od specyfiki danego regionu. Irlandia wprowadziła obowiązek prowadzenia planu zarządzania uwzględniającego zapotrzebowanie gleby w składniki odżywcze. Ponadto, obok praktyk rolniczych, każdy rolnik jest zobligowany do prowadzenia dokumentacji, posiadania kopii wyników badań osadów ściekowych i wyników badań gleby, na której został zastosowany osad ściekowy. Dodatkowe wymogi administracyjne dotyczą prowadzenia dokumentacji o pochodzeniu stosowanych osadów ściekowych oraz ilości jej zużycia, co jest praktykowane m.in. w Finlandii.⁹

Poza wyżej wymienionymi praktykami ważne działanie stanowi odpowiednie stosowanie i przechowywanie środków zawierających szkodliwe związki chemiczne. Wykaz tych substancji jest umieszczony w dyrektywie odnoszącej się do ochrony wód podziemnych przed zanieczyszczeniami spowodowanymi przez niektóre substancje niebezpieczne. Spośród substancji stanowiących zagrożenie dla wód gruntowych w gospodarstwie rolnym najczęściej wykorzystywane są środki ochrony roślin zawierające substancje czynne oraz produkty naftowe (oleje napędowe i opałowe, benzyna, smary). W celu ochrony środowiska środki ochrony roślin oraz produkty naftowe, należy przechowywać w taki sposób, aby nie powodować przedostawania się ich do wód gruntowych w sposób bezpośredni lub pośredni poprzez glebę. Przepisy dotyczące bezpiecznego stosowania i magazynowania środków zawierających substancje niebez-

⁹ M. Farmer, V. Swales, *The development and implementation cross compliance in the UE-15: an analysis*, IEEP, London 2004.

pieczne obejmują również magazynowanie opakowań po tych środkach, a także zagospodarowanie zużytych olejów (olejów odpadowych). Wszystkie państwa członkowskie są zobligowane do przestrzegania tego warunku.

4. Kontrole i system sankcji

Kraje UE-15 przyjęły kontrolę przestrzegania regulacji zasady zgodności w trzech etapach. Od 1 stycznia 2005 r. obowiązują dyrektywy zgodności środowiskowej (dyrektywa ptasia i siedliskowa, ochrony wód gruntowych, azotanowa oraz dotycząca wykorzystywania osadów ściekowych) a także wybrane przepisy z dziedziny zdrowotności ludzi i zwierząt oraz identyfikacji i rejestracji zwierząt. Od 1 stycznia 2006 r. wymagania obejmują kolejne standardy dotyczące bezpieczeństwa żywnościowego, notyfikacji zwierząt (BSE, pryszczycy, chorób niebieskiego języka). Natomiast z dniem 1 stycznia 2007 r. obowiązują trzy dyrektywy z zakresu dobrostanu zwierząt.

Komisja Europejska proponuje trzyletni okres przejściowy dla nowych krajów członkowskich, stosujących system SAPS (z wyjątkiem Malty i Słowenii), na wdrożenie wymogów w zakresie zarządzania (SMR). Dla Polski (oraz siedmiu pozostałych nowych członków UE, nie objętych jeszcze zasadą wzajemnej zgodności), okres ten będzie liczony od 2009 r., natomiast dla Rumunii i Bułgarii od 2012 r.¹⁰

Respektowanie przepisów wiąże się z przeprowadzaniem kontroli, która ma zapewnić słuszność i poprawność dystrybucji środków unijnych. W ramach zasady wzajemnej zgodności kontrolą na miejscu powinien być objęty przynajmniej 1% gospodarstw w kraju, wylosowanych w ramach Zintegrowanego Systemu Zarządzania i Kontroli (IACS). Za nieprzestrzeganie obowiązujących norm wymierzone są odpowiednie kary pieniężne, które są zróżnicowane w zależności od charakteru wykroczenia i jego skutków.

System kontroli przestrzegania warunków zasady wzajemnej zgodności nie jest jednolity na terenie UE. Na przykład Holandia przyjęła dwa systemy przeprowadzania kontroli: zdecentralizowany i centralny. Pierwszy model funkcjonuje na poziomie lokalnym i jest dokonywany przez wyspecjalizowane urzędy odpowiedzialne za dany zakres warunków. W zależności od potrzeb może być skontrolowanych więcej niż 1% gospodarstw. Model centralny dotyczy kontroli przeprowadzanej przez agencję płatniczą i dotyczy każdego zakresu warunków, stąd też jest bardzo kosztowny.

W Niemczech położono większy nacisk na zakres kontrolny warunków w ramach działań rolnośrodowiskowych oraz na terenach Natura 2000. Kontrole

¹⁰ <http://www.evropa.bg/en/del/info-pad/news.html?newsid=2918>.

bazują na tzw. systemie systematycznej kontroli w oparciu o analizę ryzyka. Intencją takiej polityki było objęcie wszystkich prawnych warunków wynikających z zasady wzajemnej zgodności środowiskowej. Zakres kontrolny gospodarstw obejmuje nie tylko standardy dotyczące dyrektywy azotanowej, czy ochrony zasobów wodnych, ale również zachowania cech krajobrazu naturalnego i bioróżnorodności. W latach 2006 i 2007, podobnie jak w UE-15, został zwiększony zakres kontrolny o dodatkowe standardy dotyczące zdrowia, identyfikacji i rejestracji zwierząt oraz dobrostanu zwierząt.

5. Koszty implementacji zasady wzajemnej zgodności

Badania prowadzone wśród kilku krajów członkowskich¹¹ (Niemczech, Włoch, Holandii, Wielkiej Brytanii i Hiszpanii) w zakresie implementacji zasady wzajemnej zgodności wykazują, że stopień dostosowania się został oceniony na dość wysoki w zakresie warunków dotyczących zarządzania. Tylko 30% niezgodności dotyczyło zaniedbań warunków odnoszących się do dyrektywy azotanowej (Niemcy, Holandia, Włochy).

Krótki okres obowiązywania standardów dobrej kultury w Polsce (od 2003 r.) nie pozwala dokładnie określić wpływu ograniczeń środowiskowych na sytuację finansową gospodarstw. Niewątpliwie warunki te wiążą się z nakładami, które przyczyniają się do utrzymania użytków rolnych w dobrym stanie, co w dalszej kolejności podnosi wysokość plonów i zwiększa dochodowość w rolnictwie (jeżeli stosuje się płodozmian).

Poszczególne pozycje ponoszonych kosztów na poziomie gospodarstw wynikają z uwarunkowań prawnych i zostały zaprezentowane w tabeli 2.

Koszty implementacji zasady wzajemnej zgodności związane są nie tylko z dostosowaniem się gospodarstw do obligatoryjnych standardów, ale także z wprowadzeniem Zintegrowanego Systemu Zarządzania i Kontroli.

¹¹ W latach 2005-2007 realizowany jest projekt badawczy w zakresie implementacji zasady wzajemnej zgodności w UE. Projekt ten, koordynowany przez Institute for European Environmental Policy (IEEP) w Londynie, obejmuje zagadnienia związane m.in. z: identyfikacją stanu środowiska, bioróżnorodnością, bezpieczeństwem żywnościowym, dobrostanem zwierząt oraz oceną wpływu standardów na poziom kosztów i efektywność gospodarowania, z rozwinięciem metodologii badań w tym zakresie, bazując na doświadczeniach innych krajów (Nowa Zelandia, USA, Kanada). W projekcie tym uczestniczą: Instytut LEI-Holandia, IEEP – Londyn, Uniwersytet Leuven – Belgia, CRPA – Włochy, SGGW – Polska, AscA – Hiszpania, Ecologic – Niemcy, Uniwersytet UPM – Hiszpania, Wallance – USA, Uniwersytet Guelph – Kanada, Uniwersytet Massey – Nowa Zelandia. Więcej informacji zob. <http://www.cross-compliance-fp6.eu/>.

Tabela 2. Koszty związane z realizacją zasady zgodności

Działania	Pozycje ponoszonych kosztów¹²
Środowisko	
1. Ograniczenie zanieczyszczenia wód i gleb niektórymi substancjami niebezpiecznymi.	– Budowa szamb, oczyszczalni ścieków, podłączenie do kanalizacji (finansowane przez gminę).
2. Ochrona gleby w przypadku rolniczego wykorzystania osadów ściekowych w gospodarstwie.	– Pozwolenie wodno-prawne, wymagany plan nawożenia uwzględniający stosowane ścieki oraz zakaz stosowania tych nawozów na gruntach, na których uprawiane są rośliny przeznaczone do bezpośredniego spożycia przez ludzi.
3. Ochrona wód przed zanieczyszczeniami powodowanymi przez azotany pochodzenia rolniczego.	– Magazyny do przechowywania nawozów mineralnych i środków ochrony roślin. – Płyty obornikowe, zbiorniki na gnojówkę lub gnojowicę (finansowane przez działanie 6 PROW). Działania związane z decyzją o pozwolenie na budowę (projekt + opinia geodety i dot. płyty oraz zbiornika zamkniętego o pojemności pow. 25 m ³), przewóz i rozrzut nawozu naturalnego.
4. Ochrona siedlisk przyrodniczych, fauny i flory oraz dzikiego ptactwa.	– Utrzymanie różnorodności biologicznej poprzez ekstenywne wykorzystanie gruntów, płodozmian, utrzymanie mokradeł, zakładanie śródpolnych pasów zadrzewień, ugorowania i odłogowania, uchronienie przed zniszczeniem wartości krajobrazu.
Zdrowie ludzi, zdrowie zwierząt i zdrowie roślin oraz identyfikacja i rejestracja zwierząt	
5. Identyfikacja i rejestracja zwierząt.	– Kolecykowanie zwierząt.
6. Zapobieganie i zwalczanie BSE, pryszczycy i innych chorób zakaźnych.	– Realizacja programów bioprewencji (środki dezynfekcyjne, bariery sanitarne itp.).
7. Zapewnienie warunków sanitarno-higienicznych z punktu widzenia zdrowia publicznego i bezpieczeństwa żywności.	– Zapewnienie odpowiednich warunków produkcji, transportu i przechowywania produktów rolnych. – Odpowiednie wyposażenie budynków inwentarskich gospodarstw o głównym kierunku produkcji: bydło mleczne (modernizacja ścian i podłóg, zakup dojarki, schładzalnika, umywalka z podgrzewaniem wody, budowa ujęcia wody; finansowane przez działanie 6 – PROW).
Dobrostan zwierząt	
8. Minimalne warunki utrzymywania zwierząt.	– Modernizacja oświetlenia, wentylacji, korekta obsady zwierząt, odpowiednie wyposażenie budynków inwentarskich, wybieg dla zwierząt. – Zakup klatek z wyposażeniem (finansowane przez działanie 6 PROW).

Źródło: Opracowanie własne na podstawie: Regionalizacja płatności jednolitej w Polsce, SAEPR/FAPA, Warszawa 2005, s. 10; Evaluation of cross compliance: perspectives and implementation, Report of seminar 4, Grenada, Spain, 19-20 April 2004, s. 16.

¹² Możliwość finansowania kosztów zaprezentowana jest na przykładzie polskiego PROW 2004-2006.

Do kosztów administracyjnych można zaliczyć¹³:

- koordynację współpracy między instytucjami a organami sektora publicznego (szczególnie między agencją płatniczą a odpowiednimi urzędami kontrolującymi),
- zatrudnienie dodatkowych pracowników,
- szkolenie pracowników,
- sporządzanie raportów, prowadzenie danych archiwalnych,
- rozpowszechnianie wiedzy, koszt materiałów szkoleniowych, podręczników,
- rozwój doradztwa rolniczego,
- koszty ewidencji wykrytych niezgodności,
- koszty obsługi odwołań od nałożonych sankcji przez agencję płatniczą itp.

Korzyści z wdrożenia zasady wzajemnej zgodności niektóre kraje członkowskie rozpatrują różnie. Na przykład we Włoszech przewiduje się, że reforma Wspólnej Polityki Rolnej z 2003 r. przyczyni się do ekstensyfikacji produkcji. Wycofywanie się gospodarstw z produkcji rolniczej ze względu na koszty obejmuje jedynie małe i nierentowne gospodarstwa¹⁴.

W Hiszpanii jednym z problemów środowiskowych jest erozja gleb i utrzymanie poziomu substancji organicznej. Uważa się, że działania zasady wzajemnej zgodności przyczynią się do adaptacji pewnych praktyk w zakresie ochrony gleby. Wzrosną przy tym korzyści tej zasady również poprzez przestrzeganie zasad dobrej kultury rolnej lub uczestnictwo w programach ochrony gleby przez rolników małych gospodarstw, którzy wcześniej nie ustosunkowali się do tych warunków.

Analizując wpływ implementacji tej zasady w szerszym kontekście można wyróżnić znacznie więcej pozytywnych rezultatów, do których można zaliczyć:

- poprawę współpracy między różnymi urzędami i redukcję wydatków administracyjnych,
- poprawę ochrony środowiska, utrzymanie naturalnych i rodzimych cech krajobrazu oraz zmniejszenie szkód środowiskowych w przyszłości,
- dostępność poszerzonego zakresu danych o stopniu dostosowań gospodarstw do warunków unijnych,
- gwarancję bezpieczeństwa żywności,
- dobrostan zwierząt gospodarskich¹⁵,

¹³ *Evaluation of cross compliance: perspectives and implementation*, Report of seminar 4, Grenada, Spain, 19-20 April 2004, s.15.

¹⁴ Na podstawie: *Evaluation of cross compliance...* op. cit., s. 21.

¹⁵ Kwestia przestrzegania obowiązujących norm w zakresie ochrony zwierząt jest jednym z ważnych punktów w polityce wspólnotowej. Działania na rzecz ochrony zwierząt mają duże znaczenie dla przyszłości całego rolnictwa, w tym produkcji żywności wysokiej jakości.

- wzrost świadomości rolników w zakresie potrzeb ochrony środowiska,
- akceptację społeczeństwa wobec słuszności transferu środków unijnych na rolnictwo oraz wzmocnienie zaufania do dużych przemysłowych gospodarstw rolnych.

Wobec wielu korzyści, w Niemczech warunki wzajemnej zgodności stwarzają pewne niezadowolenie wśród niektórych rolników. Poprzez zaostrzenie warunków kontroli (5% kontrolowanych gospodarstw zamiast 1%) beneficjenci programów rolnośrodowiskowych, których gospodarstwa są położone na ONW mogą podlegać wyższemu ryzyku poniesienia sankcji finansowych w przypadku niezgodności ze standardami.

6. Implementacja zasady wzajemnej zgodności w Polsce

W Polsce z uwagi na znaczną liczbę beneficjentów płatności bezpośrednich (około 1,5 mln rolników) wysokie koszty związane będą nie tylko z dostosowaniem Zintegrowanego Systemu Zarządzania i Kontroli i naliczaniem wysokości kary, ale także z wydatkami związanymi z prowadzeniem sprawnej kontroli. Co roku będzie poddanych kontroli 1% gospodarstw.

Część gospodarstw korzystając ze wsparcia finansowego w ramach działania „Dostosowanie gospodarstw rolnych do standardów Unii Europejskiej” (PROW 2004-2006) poniosła wydatki inwestycyjne w zakresie warunków wzajemnej zgodności. Liczba gospodarstw spełniających standardy unijne jest nadal zbyt niska. Środki finansowane na realizację tego działania wystarczyły jedynie dla 40 tys. gospodarstw. Potrzeby w spełnieniu warunków z zakresu zarządzania będą zatem ogromne i mogą dotyczyć około 500 tys. gospodarstw¹⁶. Większe trudności w sfinansowaniu niezbędnych nakładów będą mieć gospodarstwa o produkcji zwierzęcej, które muszą wywiązać się ze znacznie większej liczby standardów.

Dodatkową trudnością finansową gospodarstw są świadczenia usług doradczych. Dotychczas doradztwo w zakresie dobrej kultury rolnej było bezpłatne. Od 2007 r. został utworzony System Doradztwa Rolniczego¹⁷. Usługi

Normy i warunki utrzymywania zwierząt wpływają nie tylko na ich samopoczucie i zdrowie, ale mają także wpływ na stan środowiska i zaspokajanie potrzeb producentów i konsumentów.

¹⁶ <http://podrb.pl/biuletyn09.pdf>

¹⁷ W marcu 2007 r. Centrum Doradztwa Rolniczego w Brwinowie zorganizowało i przeprowadziło dziesięć trzydniowych seminariów szkoleniowych dotyczących zasady wzajemnej zgodności w Centrali w Brwinowie oraz w Oddziałach w Radomiu, Poznaniu i Krakowie. Uczestnikami seminariów byli doradcy rolnośrodowiskowi z wojewódzkich ośrodków doradztwa rolniczego oraz z izb rolniczych z terenu całego kraju. http://195.205.152.135/index.php?option=com_content&task=view&id=169&Itemid=61.

Dodatkowo na terenie całej Polski, ale w mniejszym zakresie odbywają się szkolenia dla rolników.

doradcze dla rolnika będą płatne, ale częściowo będzie możliwy zwrot poniesionych kosztów¹⁸.

Wśród wielu warunków znacznie mniejsze trudności i koszty w porównaniu do UE-15 będą poniesione np. w zakresie zgodności z dyrektywą azotanową, odnoszącą się do ochrony wód przed zanieczyszczeniami pochodzenia rolniczego. Według danych Inspekcji Ochrony Środowiska z lat 1990-1999, zanieczyszczenie azotanami wód powierzchniowych, ocenia się jako bardzo niskie, ponieważ tylko 0,38% wyników przekraczało dopuszczalny poziom stężenia azotanów. Na terenie Polski wyznaczono 21 obszarów szczególnie narażonych na odpływ azotu ze źródeł rolniczych, które stanowią łącznie 2,48% powierzchni kraju¹⁹.

Na obszarach rolniczych problem zanieczyszczeń azotanowych nie jest jeszcze tak znaczący jak w państwach UE-15 (rysunek 3). Polska z nadwyżką bilansową 43 kg/ha plasuje się bezpośrednio za krajami mającymi najniższe saldo bilansu azotu, wyróżniającymi się jednocześnie najwyższą efektywnością jego wykorzystania (Francja, Węgry, Portugalia)²⁰. Jednakże mogą pojawić się rosnące zagrożenia, wynikające z braku odpowiednich zbiorników do przechowywania gnojówki lub gnojowicy²¹ czy magazynów na środki ochrony roślin.

Zakres działań i kosztów w zakresie ochrony dzikiej fauny i flory jest jeszcze trudny do oszacowania²².

Wskutek rozdrobnionej struktury agrarnej i tradycyjnego typu gospodarki możliwe było zachowanie cennych krajobrazów rolniczych i lokalnych ras zwierząt. Jednakże w latach 2000-2004 obserwuje się spadek liczebności gatunków

¹⁸ W ramach działania PROW 2007-2013 „Korzystanie z usług doradczych przez rolników i właścicieli lasów” rolnicy będą mogli występować o zwrot kosztów usług doradczych (zwrot maksymalnie 80% poniesionych kosztów kwalifikowanych). Na potrzeby tego działania, MRiRW określi katalog usług doradczych, który będzie podstawą uzyskania zwrotu kosztów kwalifikowanych.

¹⁹ Zgodnie z Rozporządzeniem Ministra Środowiska z dnia 23 grudnia 2002 r. w sprawie kryteriów wyznaczania wód wrażliwych na zanieczyszczenia związkami azotu ze źródeł rolniczych.

²⁰ J. Kopiński, op. cit., s. 31.

²¹ Wymóg posiadania zbiorników do przechowywania nawozów naturalnych w postaci płynnej oraz pomieszczeń inwentarskich lub nieprzepuszczalnych płyt, zabezpieczonych przed przenikaniem wycieku do gruntu oraz posiadających instalację odprowadzającą wyciek do szczelnych zbiorników wprowadziła ustawa o nawozach i nawożeniu z dnia 26 lipca 2000 r. Nakłada ona na gospodarstwa specjalizujące się w produkcji zwierzęcej położonych na obszarach szczególnie narażonych (OSN) obowiązek wyposażenia ich w takie urządzenia w nieprzekraczalnym terminie do 24 października 2008 roku.

²² Zob. art. G. Niewęglowska w tym zeszycie.

ptaków charakterystycznych dla krajobrazu rolniczego²³. Zagrożeniem dla chronionych ptaków i wyróżnionych obszarów wiejskich jest wypalanie traw, porzucanie użytków zielonych o niskich walorach paszowych w sytuacji ograniczenia pogłowia zwierząt, a także intensyfikacja produkcji. W Polsce grunty są odłogowane i ugorowane²⁴. Powierzchnia odłogów i ugorów w latach 1995-2002 zwiększyła się z 913,5 tys. ha do 2302,2 tys. mln ha, tj. o 12,5%. Jednakże w latach 2003-2005 nastąpił spadek tej powierzchni do 1028,5 tys. ha, tj. o 41%.²⁵ Spadek ten ma związek z wprowadzonymi wymaganiami dla beneficjentów płatności bezpośrednich, dotyczącymi zakazu porzucania gruntów. Problem ochrony różnorodności biologicznej obszarów wiejskich nie polega w Polsce na ekstensyfikacji produkcji rolnej i odtwarzaniu zdegradowanych siedlisk, a raczej na utrzymaniu w dobrym stanie tego, co zostało zachowane oraz na uniknięciu ekologicznych skutków intensyfikacji²⁶.

Koszty na dostosowanie się do standardów są konieczne i pozwolą na uniknięcie strat finansowych w przyszłości. Nie wywiązanie się z warunków wiąże się nie tylko z obniżeniem dopłat bezpośrednich i dotacji w ramach programów operacyjnych, ale także z innymi konsekwencjami, które pojawią się po 2009 r. Dotyczyć to może zerwania umów na odbiór mleka lub żywca z gospodarstwami w przypadku nie spełnienia wymogów środowiskowych lub norm bezpieczeństwa żywnościowego. Wywiązanie się z warunków wzajemnej zgodności będzie dla rolnika korzystne pod względem uniknięcia kar finansowych, a także istnieje możliwość obniżenia niektórych kosztów bezpośrednich np. weterynaryjnych. Niższe nakłady związane z zakupem leków i opieką weterynaryjną mogą wystąpić wtedy, gdy zapewniona jest ochrona zdrowia zwierząt i odpowiednie warunki ich utrzymywania. Zatem wykaz wymagań zasady wzajemnej zgodności jest ze sobą ściśle powiązany.

Wskutek braku możliwości sfinansowania tak wielu nakładów wiele gospodarstw może zrezygnować z otrzymywania płatności bezpośrednich, aby nie ponosić odpowiedzialności za niespełnienie minimalnych standardów. Jednak ten sposób nie zwalnia je z prawnych zobowiązań wobec UE i ustawodawstwa krajowego. W Polsce znaczny odsetek gospodarstw wycofujących się z produkcji

²³ Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013, projekt W-06/VII/06, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2006, s. 82.

²⁴ Według GUS odłóg oznacza powierzchnię gruntów nie dającą plonów, która co najmniej przez dwa lata nie była uprawiana. Ugór oznacza powierzchnię, która w danym roku była przejściowo nie obsiana. Zgodnie z warunkami dobrej kultury rolnej w Polsce (GAEC) grunt orny nie powinien być ugorowany przez okres dłuższy niż 5 lat.

²⁵ *Rocznik statystyczny rolnictwa i obszarów wiejskich*, GUS, Warszawa 2005; *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r.*, GUS, Warszawa 2006.

²⁶ Program Rozwoju Obszarów Wiejskich..., op. cit., s. 83.

rolniczej mógłby dotyczyć małych podmiotów, które nie byłyby w stanie udźwignąć ciężaru dostosowań. Skutkiem takich zmian byłby wzrost bezrobocia lub konieczność poszukiwania pozarolniczych źródeł dochodów.

7. Przyszła polityka rolna w zakresie zasady wzajemnej zgodności

W UE-15 zasada wzajemnej zgodności funkcjonuje w pełni dwa lata. W wielu krajach członkowskich implementacja tej zasady napotykała trudności. W marcu 2007 r. Komisja Europejska zaproponowała szereg zmian mających na celu ulepszenie i uproszczenie systemu wzajemnej zgodności.

Dotychczasowe problemy związane były z funkcjonowaniem systemu kontroli oraz legislacją. Wiele kontrowersji budzi ogromna liczba standardów, które w większości przypadków są niezrozumiałe przez rolników. Dodatkowo pewna swoboda w ustanawianiu krajowych przepisów pociąga za sobą zróżnicowanie standardów w poszczególnych krajach, co potęguje jeszcze bardziej złożoność przepisów prawnych. Dla przykładu Francja ustanowiła w ramach zasady wzajemnej zgodności 59 standardów, podczas gdy Dania aż 113.

Przepisy prawne wiązały się również z dezorientacją i niepewnością wśród rolników. Wielu z nich musiało skorzystać z drogich usług doradczych prywatnych instytucji, by wypełnić wymaganą dokumentację. Problem ten pojawia się również w Polsce, bowiem wiele małych gospodarstw nie prowadziło księgowości i nie zbierało dotychczas dokumentów dotyczących m.in. obrotu i zużycia pasz czy środków ochrony roślin.

Wiele zmian wymaga także system kontroli i sankcji. Propozycje, które planuje się wprowadzić w tym zakresie to m.in.:

- zasada „de minimis”, według której wysokość kary finansowej poniżej 50 euro nie powodowałyby redukcji dopłat,
- wzrost poziomu kontroli powinien dotyczyć tylko tych obszarów ryzyka, w których nastąpiły w roku poprzednim uchybienia, w celu zmniejszenia liczby standardów i kosztów przeprowadzenia dodatkowej kontroli,
- wprowadzenie stałego poziomu kontrolowania gospodarstw – co najmniej 1%,
- stworzenie możliwości zawiadamiania o planowanej kontroli z wyprzedzeniem 14 dni (o ile nie jest to sprzeczne z procedurą kontroli), z wyjątkiem kontroli w zakresie bezpieczeństwa żywnościowego, identyfikacji i rejestracji zwierząt oraz dobrostanu zwierząt²⁷.

Propozycje tych zmian stanowią ostatni etap w prowadzonym przez Komisję procesie upraszczania WPR.²⁸

²⁷ Zob. http://ec.europa.eu/agriculture/simplification/crosscom/index_en.htm.

²⁸ Zob. *Dylematy uproszczenia Wspólnej Polityki Rolnej*, SAEPR, FAPA, Warszawa 2006. <http://www.fapa.org.pl/gfx/saep/uposzczenie.pdf>.

8. Podsumowanie

Powyższa analiza wskazuje na brak jednolitego podejścia krajów członkowskich do regulacji prawnych w zakresie zasady wzajemnej zgodności. Ze względu na pewną swobodę działania kraje członkowskie dostosowały obligatoryjne, minimalne standardy do swoich uwarunkowań geograficznych i potrzeb polityki rolnej. Widoczne były wyraźne różnice w implementacji standardów dotyczące zarządzania. Dotyczy to szczególnie dyrektywy siedliskowej, ptasiej oraz azotanowej. Niektóre kraje odznaczały się również dodatkowymi wymaganiami, których nie respektowały inne. Były to jednak pojedyncze przypadki, które wynikały z wewnętrznej polityki danego państwa. Dość znaczne zróżnicowanie w dostosowaniu krajowego prawodawstwa do unijnych zobowiązań środowiskowych wystąpiło w warunkach dobrej kultury rolnej, ponieważ UE nakreśliła ramy prawne tych warunków nie odnosząc się do konkretnych norm i praktyk. Jednakże koszt poniesiony na spełnienie tych warunków nie jest znaczny. Trudności w respektowaniu przepisów prawnych mogą występować w zakresie szeregu warunków środowiskowych dotyczące zarządzania.

Implementacja wymogów w Polsce przyniesie znaczne trudności, które wiążą się z wysokimi kosztami nie tylko na poziomie administracji państwowej, ale również gospodarstw. Korzyścią wprowadzenia zasady wzajemnej zgodności jest dość szybki i konieczny proces dostosowania się polskiego rolnictwa do minimalnych standardów na unijnym rynku.

Literatura

1. *Charakterystyka gospodarstw rolnych w 2005 r.*, GUS, Warszawa 2006.
2. *Dylematy uproszczenia Wspólnej Polityki Rolnej*, SAEPR/FAPA, Warszawa 2006. <http://www.fapa.org.pl/gfx/saepr/uproszczenie.pdf>.
3. *Evaluation of cross compliance: perspectives and implementation*, Report of seminar 4, Grenada, Spain, 19-20 April 2004, s. 15, 21.
4. Farmer M., Swales Vicki, *The development and implementation cross compliance in the UE 15: an analysis*, IEEP, London 2004, s. 74-79. www.ieep.org.uk/publications/pdfs/crosscomplianceseminar4raport.pdf.
5. Hodge J., *Current Policy Instruments: Rationale, Strengths and Weaknesses. In Valuing Rural Amenities. OECD proceedings*, OECD, Paris 2000.
6. Jongeneel R., *Degrees of Compliance and Costs of Compliance: a synthesis on cross compliance*, materiał konferencyjny, Bruksela 2006.
7. Kopiński J., *Bilans azotu brutto na powierzchni pola jako agrośrodowiskowy wskaźnik zmian intensywności produkcji rolnej w Polsce*, [w:] *Monitoring skutków środowiskowych Planu Rozwoju Obszarów Wiejskich*, raport nr 4, IUNG, Puławy 2007, s. 26, 31.
8. Kristensen L., Primdahl J., *The relationship between cross compliance and agri-environment schemes*, The Royal Veterinary and Agricultural University, 2006, s. 9.
9. Lebiecka K., *Polityka Unii Europejskiej w zakresie cross compliance i dobrostanu zwierząt*, [w:] *Z badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, praca zbior. pod red. J. St. Zegara, Program Wieloletni 2005-2009, zeszyt nr 30, IERiGŻ-PIB, Warszawa, 2006, s. 70-82.
10. Niewęglowska G., *Wspieranie zrównoważonego gospodarowania w rolnictwie przez program rolnośrodowiskowy*, [w:] *Koncepcja badań nad rolnictwem społecznie zrównoważonym*, praca zbior. pod red. J. St. Zegara, Program Wieloletni 2005-2009, zeszyt nr 11, IERiGŻ-PIB, Warszawa 2005, s. 105-119.
11. *Potential for environmental cross compliance to advance agri-environment objectives*, Danish Centre for Forest, Landscape and Planning, The Royal Veterinary and Agricultural University, Denmark 2004, s. 6.
12. *Program Rozwoju Obszarów Wiejskich na lata 2007-2013*, projekt W-06/VII/06, Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi, Warszawa 2006, s. 83.

13. *Regionalizacja płatności jednolitej w Polsce*, SAEPR/FAPA, Warszawa 2005.
14. Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 23 grudnia 2002 r. w sprawie kryteriów wyznaczania wód wrażliwych na zanieczyszczenia związkami azotu ze źródeł rolniczych.
15. Ortega C., Simó A., *Mandatory standards in 7 EU countries and 3 non-EU countries*, Country Report, Spain 2007.
16. Osterburg B., Nitsh H., *Environmental standards and their linkage to support instruments of the UE Common Agricultural Policy*, FAL, Germany 2004.
17. Ustawa o nawozach i nawożeniu z dnia 26 lipca 2000 r. (DZ. U. Nr 89, poz.991) r
18. Webster P., Williams N., *Environmental cross compliance – panacea or placebo*, Imperial College at Wye, (University of London), Kent, UK. <http://www.ifma.nl/files/papersandposters/PDF>.
19. <http://www.wrp.pl/>.
20. http://ec.europa.eu/agriculture/simplification/crosscom/index_en.htm.
21. <http://www.evropa.bg/en/del/info-pad/news.html?newsid=2918>.
22. http://195.205.152.135/index.php?option=com_content&task=view&id=169&Itemid=61.
23. <http://www.cross-compliance-fp6.eu/>.
24. <http://podrb.pl/biuletyn09.pdf>.

Wykaz ustawodawstwa krajowego i unijnego w zakresie zasady wzajemnej zgodności
(warunki z zarządzania – SMR)

Prawo wspólnotowe	Akt polski*
Środowisko	
Dyrektywa Rady nr 79/409/EWG z dnia 2 kwietnia 1979 r. w sprawie ochrony dzikiego ptactwa (Dz. U. L 103 z 25.4.1979, str. 1). Art. 3, art. 4; ust. 12, 4, art. 5, art. 7 i art. 8.	<u>Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody (Dz. U. z 2004 r. Nr 92, poz. 880, z 2005 r. Nr 113, poz. 954, Nr 130, poz. 1087).</u> Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 21 lipca 2004 r. w sprawie obszarów specjalnej ochrony ptaków Natura 2000 (Dz. U. z 2004 r. Nr 229, poz. 2313).
Dyrektywa Rady nr 92/43/EWG z dnia 21 maja 1992 r. w sprawie ochrony siedlisk przyrodniczych oraz dzikiej fauny i flory (Dz. U. L 206 z 22.7.1992, str. 7). Artykuły 6, 13, 15 oraz art. 22 lit. b).	Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 16 maja 2005 r. w sprawie typów siedlisk przyrodniczych oraz gatunków roślin i zwierząt, wymagających ochrony w formie wyznaczenia obszarów Natura 2000 (Dz. U. z 2005 r. Nr 94, poz. 795). Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 30 marca 2005 r. w sprawie trybu i zakresu opracowania projektu planu ochrony dla obszaru Natura 2000 (Dz. U. z 2005 r. Nr 61, poz. 549).
Dyrektywa Rady nr 80/68/EWG z dnia 17 grudnia 1979 r. w sprawie ochrony wód podziemnych przed zanieczyszczeniem spowodowanym przez niektóre substancje niebezpieczne (Dz. U. L 20 z 26.1.1980, str. 43). Artykuły 4 i 5.	<u>Ustawa z dnia 18 grudnia 2003 r. o ochronie roślin. (Dz. U. z 2004 r. Nr 11, poz. 94, Nr 96, poz. 959, poz. 1808, Nr 273, poz. 2703; z 2005 r. Nr 163, poz. 1362; z 2006 r. Nr 92, poz. 639, Nr 170, poz. 1217, 171, poz. 1225).</u> Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 8 czerwca 2004 r. w sprawie wymagań dotyczących treści etykiety-instrukcji stosowania środka ochrony roślin (Dz. U. z 2004 r. Nr 141, poz. 1498). <u>Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. o odpadach (Dz. U. z 2001 r. Nr 62, poz. 628, z poz. zmianami).</u> Rozporządzenie MGiP z dnia 4 sierpnia 2004 r. w sprawie szczegółowego sposobu postępowania z olejami odpadowymi (Dz. U. z 2004 r. Nr 192, poz. 1968).
Dyrektywa Rady nr 86/278/EWG z dnia 17 grudnia 1979 r. w sprawie ochrony środowiska, w szczególności gleby, w przypadku wykorzystania osadów ściekowych w rolnictwie (Dz. U. L 20 z 26.1.1980, str. 43) Artykuł 3.	<u>Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. o odpadach. Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 1 sierpnia 2002 r. w sprawie komunalnych osadów ściekowych.</u> (Dz. U. z 2002 r. Nr 134, poz. 1140).
Dyrektywa Rady nr 91/676/EWG z dnia 12 grudnia 1991 r. w sprawie ochrony wód przed zanieczyszczeniami powodowanymi przez azotany pochodzenia rolniczego (Dz. U. L 375, z 31.12.1991, str. 1). Artykuły 4 i 5.	<u>Ustawa z dnia 18 lipca 2001 r. Prawo wodne (Dz. U. z 2001 r. Nr 115, poz. 1229, z 2005 r. Nr 239, poz. 2019, Nr 267, poz. 2255).</u> <u>Ustawa o nawozach i nawożeniu z dnia 26 lipca 2000 r. (Dz. U. z 2000 r. Nr 89, poz. 991)</u> Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 23 grudnia 2002 r. w sprawie kryteriów wyznaczania wód wrażliwych na zanieczyszczenie związkami azotu ze źródeł rolniczych. (Dz.U. z 2002 r. Nr 241, poz. 2093). Rozporządzenie Ministra Środowiska z dnia 23 grudnia 2002 r. w sprawie szczegółowych wymagań, jakim powinny odpowiadać programy działań mających na celu ograniczenie odpływu azotu ze źródeł rolniczych. (Dz. U. z 2003 r. Nr 4, poz. 44).

Zdrowie publiczne ludzi, zwierząt i roślin oraz identyfikacja i rejestracja zwierząt	
Dyrektywa Rady nr 92/102/EWG z dnia 27 listopada 1992 r. w sprawie identyfikacji i rejestracji zwierząt (Dz. Urz. WE L 355 z 5.12.1992, str. 32; Dz. Urz. UE Polskie wydanie specjalne, rozdz. 3, t. 13, str. 232).	Ustawa z dnia 2 kwietnia 2004 r. o systemie identyfikacji i rejestracji zwierząt (Dz. U. Nr 91, poz. 872); Ustawa z dnia 6 maja 2005 r. o zmianie ustawy o systemie identyfikacji i rejestracji zwierząt (Dz. U. Nr 91, poz. 872 z późniejszymi zmianami). Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 29 lipca 2005 r. w sprawie księgi rejestracji bydła, świń, owiec lub kóz (Dz. U. Nr 151, poz. 126).
Rozporządzenie Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1760/2000 z dnia 17 lipca 2000 r. ustanawiające system identyfikacji i rejestracji bydła i dotyczące etykietowania wołowiny i produktów z wołowiny oraz uchylające rozporządzenie Rady (WE) nr 820/97 (Dz. Urz. WE Nr L 204 z dnia 11 sierpnia 2000 r.). Rozporządzenie Rady (WE) nr 21/2004 z dnia 17 grudnia 2003 r. ustanawiające system identyfikacji i rejestracji owiec i kóz oraz zmieniające rozporządzenie (WE) nr 1782/2003 i dyrektywy 92/102/EWG i 64/432/EWG.	Rozporządzenie MRiRW z dnia 24 maja 2004 r. w sprawie sposobu oznakowania bydła, owiec i kóz oraz świń, określenia wzorów znaków identyfikacyjnych oraz wymagań i warunków technicznych kolczyków dla zwierząt gospodarskich (Dz. U. Nr 136, poz. 1455).
Rozporządzenie Komisji (WE) nr 911/2004 z dnia 29 kwietnia 2004 r. ustanawiające szczegółowe zasady wykonywania rozporządzenia Parlamentu Europejskiego i Rady (WE) nr 1760/2000 w zakresie dotyczącym kolczyków, paszportów i rejestrów w gospodarstwach (Dz. Urz. UE L 163 z 30.04.2004)	Rozporządzenie MRiRW z dnia 10 sierpnia 2004 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie sposobu oznakowania bydła, owiec i kóz oraz świń, określenia wzorów znaków identyfikacyjnych oraz wymagań i warunków technicznych kolczyków dla zwierząt gospodarskich (Dz. U. Nr 182, poz. 1884) Rozporządzenie MRiRW z dnia 28 lipca 2004 r. w sprawie określenia wzoru paszportu koni i wzoru paszportu bydła (Dz. U. Nr 203, poz. 2083).
Dyrektywa Rady 96/22/WE z dnia 29 kwietnia 1996r. dotycząca zakazu stosowania w gospodarstwach hodowlanych związków o działaniu hormonalnym, tyreostatycznym i beta-agonistycznym i uchylająca dyrektywy 81/602/EWG oraz 88/146/EWG	Ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zwierząt i zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt (Dz. U. 69, poz. 625).
Rozporządzenie (WE) nr 999/2001 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 22 maja 2001r. ustanawiające przepisy dotyczące zapobiegania, kontroli i zwalczania niektórych pasażowalnych encefalopatii gąbczastych.	Ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zwierząt i zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt (Dz. U. Nr 69, poz. 625 z późn. zm.). Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 28 kwietnia 2004 r. w sprawie zakresu i sposobu prowadzenia ewidencji leczenia zwierząt i dokumentacji lekarsko-weterynaryjnej (Dz. U. Nr 100, poz. 1022).
Dyrektywa Rady 2003/85/WE z dnia 29 września 2003 r. w sprawie wspólnotowych środków zwalczania pryszczycy, uchylająca dyrektywę 85/511/EWG i decyzje 89/531/EWG i 91/665/EWG oraz zmieniająca dyrektywę 92/46/EWG	Ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zwierząt i zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt (Dz. U. 69, poz. 625). Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 24 kwietnia 2004r. w sprawie powiadamiania o chorobach zakaźnych zwierząt podlegających obowiązkowi notyfikacji w UE (Dz. U. Nr 94, poz. 920).

Dyrektywa Rady 200/75/WE z dnia 20 listopada 2000r. ustanawiająca przepisy szczególne dotyczące kontroli i zwalczania choroby niebieskiego języka.	Ustawa z dnia 11 marca 2004 r. o ochronie zwierząt i zwalczaniu chorób zakaźnych zwierząt (Dz. U. 69, poz. 625). Rozporządzenie Ministra Rolnictwa i Rozwoju Wsi z dnia 24 kwietnia 2004 r. w sprawie powiadamiania o chorobach zakaźnych zwierząt podlegających obowiązkowi notyfikacji w UE (Dz. U. Nr 94, poz. 920).
Dyrektywa Rady 91/414/EWG dotycząca wprowadzania do obrotu środków ochrony roślin	Ustawa z dnia 18 grudnia 2003 r. o środkach ochrony roślin.
Rozporządzenie (WE) Nr 183/2005 Parlamentu Europejskiego i Rady z dnia 12 stycznia 2005 r. ustanawiające wymagania dotyczące higieny pasz.	Ustawa z dnia 23 sierpnia 2001 r. o środkach żywienia zwierząt (Dz. U. z 2001 r. Nr 123, poz. 1350 z późn. zm.). Rozporządzenie MRiRW z dnia 17 listopada 2003 r. w sprawie szczegółowych wymagań technicznych i organizacyjnych dotyczących wytwarzania środków żywienia zwierząt (Dz. U. z 2003 r. Nr 204, poz. 1984 z późn. zm.).
Dobrostan zwierząt	
Dyrektywa 91/629/EWG z 19 listopada 1991r. Ustanawiająca minimalne normy ochrony cieląt (Dz. UE L.340 z 11.12.1991 r.) zmieniona Dyrektywą 97/2/WE oraz Decyzja Komisji 97/182/WE zmieniająca załącznik do 91/629/EWG. Dyrektywa Rady 91/630/EWG ustanawiająca minimalne normy ochrony świń oraz Dyrektywa Rady 2001/88/WE i Dyrektywa Rady 2001/93/WE Dyrektywa Rady 98/58 WE dotycząca ochrony zwierząt hodowanych dla celów rolniczych.	Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 o ochronie zwierząt. (Dz. U. z 1997 r. Nr 111, poz. 724, z 2003 r. Nr 106, poz. 1002, z 2004 r. Nr 69, poz. 625, Nr 92, poz. 880, Nr 96, poz. 959, z 2005 r. Nr 33, poz. 289, Nr 175, poz. 1462). Rozporządzenie MRiRW z 2 września 2003 r w sprawie minimalnych warunków utrzymywania poszczególnych gatunków zwierząt (Dz. U z 2003 r Nr 106, poz. 102).

* Podkreślone przepisy prawne stanowią również podstawę prawną w ramach zwykłej dobrej praktyki rolniczej.

Dobra kultura rolna

Załącznik IV Rozporządzenia Rady (WE) Nr 1782/2003 z dnia 29 września 2003 r. ustanawiający wspólne zasady dla systemów wsparcia bezpośredniego w ramach wspólnej polityki rolnej i ustanawiające określone systemy wsparcia dla rolników.

Zasady dobrej kultury rolnej określone w art. 5 Rozporządzenia Rady (WE) Nr 1782/2003

Kwestia	Normy
Erozja gleby: ochrona gleby poprzez zastosowanie odpowiednich środków.	– Minimalna pokrywa glebowa, – minimalne zagospodarowanie terenu odzwierciedlające warunki danego miejsca, – zachowanie tarasów.
Substancja organiczna gleby: utrzymywanie poziomów substancji organicznej gleby poprzez zastosowanie odpowiednich środków.	– Normy dotyczące zmianowania upraw, w danym przypadku, – gospodarowanie rzyskiem.
Struktura gleby: utrzymywanie struktury gleby poprzez zastosowanie odpowiednich środków.	– Stosowanie odpowiednich maszyn.
Minimalny poziom utrzymania: zapewnienie minimalnego poziomu utrzymania oraz przeciwdziałanie niszczeniu siedlisk naturalnych.	– Minimalne wymogi dotyczące obsady zwierząt lub/i odpowiednie systemy, – ochrona trwałych pastwisk, – zachowanie cech krajobrazu, – przeciwdziałanie naruszaniu niepożądanego rośliności na użytkach rolnych.